

Лихі люди (Товариші)

Панас Мирний

І день іде, і ніч іде.
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся: чому не йде
Апостол правди і науки?
Т. Г. Шевченко.

Після похмурої темної ночі, в котру не переставав хлюскати лапастий дощ, розливаючи великі річки-озера по землі, починало світати. Край неба жевріло рожевим огнем; горіло і миготіло ясным полум'ям. Серед того зарева стовпом стояла кривава попруга і переписувала його надвое. Повітря ні ворухнеться: стоїть і мліє; усюди тихо, німо, — здається, немов світ, затаївши в собі дух, дожида чогось... А ось пройшла хвилина... друга... З-за землі, па кривавій попрузі неба скочила невеличка іскорка; довга проміняста стяга простяглася від неї над землею; далі викотивсь серп огненного кільця і — пучок світу поливсь, розливаючись по горах, лісах, по високих будівлях. Далі все більше та більше впливав з-за землі широкий серп, мов хто невідомий підсував з того боку гаряче іскристе коло. Ось і все воно вплигло — чисте та ясне, граючи своїм світом. Застрибали його промінясті голки по землі; заграли ясні іскорки по росі; розстилались-лягали різні кольори по воді. Світ зрадів, празникуючи своє величне свято... Синє, глибоке небо розгортало своє безкрає поле, немов казало: котись по мені куди хоч і як хоч, я буду розстилатись, розрівнюватись перед тобою, щоб не було тобі ні впину, ні перегородні. І справді, на йому не було ні плямочки, ні смужечки: — чисте, високе, глибоке!.. На другому кінці стояв тільки місяць, — блідий, похмурий; мов старий лисий злодюга, він тупцювавсь на одному місці, боязко блимаючи своїми темними плямами на сонячне ясне обличчя і дедалі все бліднів та зникав, мов розтавав від гарячого лизання довгих промінястих язиків... Вітер, скотившись з гір у долини, ховався по темних ярах і щось глухо бубонів високим скелям та глибоким ровам... І — здавалось — вони дослухались до того таємного гомону: скелі грізно висовували свої гострі голови, а рови густіше засновували в сизий туман свої пориті боки та чорне слизьке дно... Повітря було чисте, прозоре. По йому знай то сюди, то туди літали іскорки сонячного світу: то закручуючись у круги, то вистрибуючи одна поверх одної, як сніг у завірюху... А земля? Земля, як хороша молода дівчина, сором'язливо спускала з свого тіла димчату сорочку ночі і відкривала своє пишне лоно. Сонце обливало його рожевим світом; цілувало тисячами своїх гарячих іскорок; гріло-пестило теплом свого проміння... Прокинулось усе. Обізувалась трава голосами тисячі своїх жильців: коників, метеликів, жуків; окликнулись луки сотнями перепелів; луги, струшуючи срібну росу, розлягалися співами своїх соловейків, голосним кукуванням сивих зозуль, журливим

туркотанням горлиць, — тоді як в повітрі бриніла дзвінка жайворонкова пісня... Крикнув бугай у болоті — і замовк; сумно роздався його голосний поклик на всю околицю — і затих. Заревли корови по дворах; закричали гуси на плавах; протягли своє "ку-ку-рі-ку!" горлаті півні... Усе рушилось. Прокинулися і люди; протираючи очі, заговорили... Пішов їх глухий гомін від краю землі і до краю, з одного боку на другий, стрівся з світовим клекотом — і все злилося в одну пісню життя. Все зраділо, стриваючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний теплий, погожий.

І місто П. зраділо ясному світові: усе кругом заворушилося. З дальніх кінців його вулицями потяглися вози, риплячи своїми ярмами. На возах була всяка всячина, що тільки родила і носила на собі сира земля: тут було, великою працею добуте, зерно, годовані свині, кури, качки, гуси; тут була овоч огородня, садова й польова. Все це везлося па базар — кому нужно, збути; що потрібно — купити. Коло возів, нарівні з волами, пленталися похмурі хазяїни того добра, — в одних сорочках, босі, з підсуканими по коліна штанами. Ноги у їх були чорні, в калу, як і ноги їх скотини. На декотрих возах сиділи або, обпершись, лежали їх жінки, дочки, — перші в свитках, другі — в керсетках, або й так, у вишиваних сорочках, з червоною стрічкою у косах. Ще далеко до базару стрівали їх в кальних улицях швидкі, заялозані перекупки, довгополі, бородаті жиди. І ті, і другі питалися, що везеться; ставали, торгувалися, лаялися. Від крику та гуку, що піднімався по вулицях, прокидалися жильці. Там, у однім вікні, грюкнув прогонич — і розчинилася віконниця: у вікні показалася чоловіча постать у розхристаній сорочці, заспана, з задутими очима, виткнулась, глянула — і сховалася. Коло другого дому лазила по драбинці дівчина, відкривала віконниці; коло третього те саме робив чоловік. По вулицях, попід хатами, втоптаними стежками потяглися пани, панії з горничними, кухарями й куховарками, котрі несли позаду їх корзини, кошики; а там і сама яка господиня, міщанка або козачка. поспішала з саковками, щоб набити їх зарані всякою овочю, яку навезли на базар: бо треба скупитись, зарані витопити ще й обід чоловікові однести у поле. На базарі стояв крик, лемент. Там везли те, там друге; той біг до того воза, той до другого. Люди, як хвилі, носилися, мчалися, торгувалися, кричали. їх крик зливався в один довгий гук, котрий почався з світом, а кінчиться хіба пізньої ночі. Тепер його саме прорвало... Усе місто клекотіло одним клекотом, гуком, що зливався з тисячі голосів, з різних мов в один голос, в один гомін... А над розбурканим містом високо піднімалося веселе сонечко і радісно обдавало усіх своїм теплим світом. Усе йому раділо; усе його з гомоном стрівало, радіючи. Не тільки люди — хати, будинки... і ті ясно виходили з-за тіні і усміхалися своїми білими стінами.

Одна тільки тюрма не раділа тому ранкові.

Небілена спочатку, почорніла від негоди, висока, у три яруси, з чорними, заплутаними в залізні штаби вікнами, обведена високою кам'яною стіною, наче мара яка, стояла вона над горою і понуро дивилася у крутий яр. Про неї байдуже, що небо було ясне, що сонце світить любо, що люди гомонять так дуже... Німа і мовчазна, від неба вона крилася чорною залізною покрівлею, з червоними від іржі, мов вирвані зуби, верхами; від світу куталась в свій бурий цвіт та померки вузького двору, — не видно

було, щоб і сонце на неї світило; від гомону затулялася високою огорожею, — товстою кам'яною стіною. Все кругом неї було тихе, мертво. Людей не видно. Один тільки часовий ходив коло залізної брами і з нудьги лічив свої ступні. А з другого боку чорнів яр, з яру піднімався сизий душний туман... Зокола ніщо не нагадувало, щоб там жили люди. І справді, там не жили люди, — там мучилися та скніли тисячі злодіїв, душолюбів, — там кам'янів, омліваючи серцем, жаль, — тисячами замирали почуття, — тисячі розумів німіли, мішалися... Темне, як і сама будівля, зло царювало у тій страшній схованці... Туди попав і Петро Федорович Телепень.

Ще вчора, під ту негоду, що з вечірніми номерками насунула на землю і полила лапастий дощ, він сидів у своїй невеличкій квартирі, на кінці міста, і писав. По зблідлому сухому обличчю, котре не казало про розкоші та достачі, пробігали похмурі смуги; по високому й чистому лобу видно було, що там засіла невесела думка; блискучі очі говорили, що вже не одну ніч не давала вона йому спати, а скрипуче перо казало, з якою болістю виливалась вона на білім папері... Свічка нагоріла; велика жужелиця на ґноті задержувала світ, нерівними хвилями то піднімався він угору-і освічував хату, то згасав, тремтячи синьою горошиною на кінці ґнота. Не потураючи на те, Телепень сидів — і писав. Дощ хлюскав у віконницю; вітер жалібно вив у димарі і свистав у невеличку щілину в вікні. Пройшла година... друга... третя... Петро Федорович сидів, зігнувшись над столом, і тільки рука його ще швидше бігала по папері, буцім поспішала передати, що носила в собі велика, кустрата голова. Ось і північ, прокричали півні. Він сидів — і писав. Спина заболіла, рука утомилася. Положивши перо, одкинувшись на спинку стільця і схрестивши на грудях руки, він став перепочивати. По всьому видно було — велика утома обняла його. Він сидів і якось чудно уставився очима на одну плямочку у вікні: видно було, що він збирався з думками. Коли це зразу щось загуло коло двору і стихло. Поза спиною у Петра Федоровича пробіг мороз. Він струснувся і став дослухатись... Віконниця одхилилася, щось за очі показалися з-за шибки.

— Хто там? — обізвав Петро Федорович. За вікном почувся гомін.

— Одчиніть, — донеслося з надвору.

Петро Федорович вийшов, одсунув. Ціла згряя людей увалила в сіни, брязкаючи шаблями, цокаючи шпорами... Сумно той брязкіт і цокання обізвалися у його серці... Він догадався...

Годину... другу швидко шукали, перекидали, поралися чужі люди у його добрі... Він дивився стомленими очима, як ув'язували його папери. Нічого не кинули: усе взяли — і його повезли з собою...

Другого ранку зачинені віконниці у його квартирі давали ознаку на всю улицу, що їх жилаць перебрался кудись інде, — бо з світом сонця вони завжди одчинялися... Глуха чутка ходила по базару, що спіймано великого ворога темних людей, котрий виробляв фальшиві гроші.

Темної ночі переведено його в темний pokій. Аж на третьому ярусі тієї страшної схованки, що широким коридором перенизувалась на дві половини, по обидва боки пороблені були невеличкі комірочки. В одну з них упустили Петра Федоровича. Коли

відчинилися двері, то звідти сирий холод і густі померки війнули на освічений коридор. Як у підземну нору, уступив він у свою нову квартиру. Принесли світло і поставили на невеличкому столику, в одному кутку хати; у другому, коло стіни, примостилася залізна кровать, з матрацем. Тільки й добра було на новому господарстві. Коли зачинилися двері — увесь світ зачинився від його. Серце його мов хто у жмені здавив; поза спиною сипнуло морозом; у душі війнуло холодом... Блідий, він ще дужче поблід і опустив на груди свою важку голову. То не чоловік стояв, то сама мука понурилася серед хати! Світ від лоевої свічки падав на його й обдавав сизо-сірим кольором. Легка тінь непримітно упала на долівку, досягаючи головою стіни. Стіни були сірі. На одній з них, мов страшна причуда, колихалася закустрана тінь його голови. Прошло п'ять хвилин, поки він підняв її і померклим поглядом обвів хату. У стіні, насупроти дверей, аж коло самої стелі чорніло, мов рот якого звіря, вікно, виставивши замість зубів іржаві штаби заліза, у дверях теж була шибка, замазана, заяложена; з неї лився мутний жовтий світ.

Обдивившись хату, Петро Федорович підійшов до столика, дмухнув на світло... Ніч, темна, непрозора ніч разом устала кругом його. У тій непроглядній темноті почулося тихе ступання, рип кроваті. То Петро Федорович зібрався лягати. Ось і ліг. Укриваючись, черкнувся рукою стіни... щось слизьке та холодне вразило її. Він спрожогом порвав руку, накриваючи другою, щоб одігріти. Далі повернувся на спину, зложив на грудях руки, як складають помершому. Очі його були відкриті, — тільки він не бачив нічого кругом себе... Не його слабим очам продивитися ту густу темноту, яка зразу обняла хату!.. Хвилину-другу призво удивлявся він — і перед його очима заходили різні кружала: то червоні з жовтим, то огненно-зелені, то білуваті, попротикані чорними дірочками... Ще пройшла хвилина, ще... Темнота порідшала, серед неї виразно виставилась жовта пляма: — то світило віконечко з коридору. Він уп'ялив у його свої очі... Щось темнувате і легке, як тінь, заходило по йому, забігало; то гострим рогом урізувалося в жовте поле, то кривульками переписувало його... Покрутиться хвилину-другу, похитається-похитається — і пропаде. І знову одна жовта пляма видніється; і знову збоку висувається ріг, бігають кривульки... Сумно, нудно. Щось важке упало, стукнуло — роздалася луна навкруги... Щось позіхнуло; почувся гомін... якесь глухе буботання, а слів не розбереш. Петро Федорович закрив очі; пляма не сходила. Він повернувся на бік — і пляма перейшла за його поворотом. "Що се?" — подумав він... Разом впливло ще три-чотири плями; крутяться кругом жовтої... Він попустив вії — одна жовта зосталася. "Хіба мої очі розкриті, що я її бачу?" — подумав він, наставляючи руку над закритими очима. Руки не було видно, а пляма все-таки стояла. "Це я вдивився у те трекляте вікно, і мана від його морочить мене". Він ліг боком і лежав тихо, дожидаючи, поки мана зникне.

Мана не сходила; пляма ще мов побільшала, поширшала — роздалася навкруги. Він розкрив очі. Тіні прошлого, давнього захиталися на її... Серце у його стало, дух замер.

І ось перед ним невеличка хатка, чиста, ясна. Сонце якраз уступило в вікно, і світ від його упав на долівку, зачепив невеличку кроватку, на котрій лежав невеличкий

хлопчик. Хлопчик підвівся, протер очиці. Чорнява його головонька була закустрана, очі заспані; зате молоде личенько пашіло здоров'ям, грало краскою. Ось двері розчинилися — висунулася жіноча голова. Лице у жінки було сухе, погляд наче зляканий?

— Ти вже встав, проснувся? — спитала вона таким любим голосом, що у хлопчика очиці заграли й личенько усміхнулося.

— Уже, мамо, — одказав хлопчик, показуючи два рядки своїх дрібних білих зубків.

Мати увійшла в хату, підійшла до кроваті і поцілувала дитину. Хлопчик обвив материну шию руками, пригорнувся своїм гарячим личеньком до її засушеного виду...

"Що за диво? — подумав Петро Федорович: — і лице матері і лице дитини такі знайомі... Це ж я! це ж мати моя!" — трохи не скрикнув він і ще дужче впився очима в причуду.

— Годі, годі, Петрусю. Буде бавитись. Ну, я тебе одягну. Батько вже давно дожидається тебе.

— Папочка поведе мене у школу? — усміхаючись, запитав хлопчик.

— Поведе, Петрусю. — І мати почала гладити його головоньку.

— А там у школі є учитель; учити буде?

— Буде, моя дитино, аби вчився.

Хлопчик задумався; рученята його упали на коліна.

— Я буду учитись, мамо. Та вивчусь, великий буду, а папа віддасть мене на службу... Я буду ходити разом з папою, йому помагати.— І оченята його заблищали.

— Будеш, дитино, будеш, мій голубе. Тільки вчися, мій сину; не так, як Попенко, що по городу собак ганяє.

Дитина знову задумалася. Перед його очима виразно виступив Попенко, — сухий, довгобразий, з жовтими плямами на виду, що босий ганяє по городу. Батько-мати пошлють його у школу, а він за книжки, — поховає їх на току у стогах, а сам пішов блукати по вулицях.

— Ні, я не буду так робити, мамо... Я буду вчитися.

— Я знаю, ти в мене слухняна дитина. Послухаєш мене, — будеш учитися.

— Буду, буду! Мені, мамо, пошіє папа жупанок з червоним коміром; я одягнуся, візьму книжки під руку — і — гайда у школу! Попенко буде мене кликати до себе, я не піду за ним, а прямо у школу. Там буду тихо сидіти, учителя буду слухати.

— Добре, добре, Петрусю. Ти в мене розумний хлопчик, ти моя дитина! — І мати припала до червоненького личенька хлопця, цілувала у повні щічки, у блискучі очиці.

— Ну, годі ж тобі лежати. Годі. Уставай, будемо удягатися.

За матерньою поміччю хлопчик не забарився умитися, прибратися; пахучою мастю помастила мати його головоньку, причесала. Пахощі рознеслися по хаті, і хлопчик бавився ними, нюхав.

— А-ах! пахне! — мовив він, прищурюючи очиці, — усю школу запахаю! Мати усміхнулася.

— Запахаєш, сину...

— Буде вже вам чепуритися! — пробіг густий голос по хаті.

І мати, і хлопчик обернулися. У дверях стояв низенький, натоптуваний чоловік, з лисиною на голові, з круглим, гладко виголеним лицем, — сказав би жіночим, коли б довгі брови так не насупилися над його запалими очима.

— Понюхайте, папо, як у мене головонька пахне! — мовив, усміхаючись, хлопчик, підбіг до батька і задрав до його свою головоньку.

Батько взяв сина за руку, нахилився, понюхав.

— Фу-у-у! аж у ніс б'є! Хто ж це тебе так наялозив?

Свіжим дитячим личком усміхнувся хлопчик і показав очима на матір.

— Мама! А що?

— Балує тебе мати, балує! — глядячи рукою по голові, казав батько.

— Ні, мама мене не балує; вона мене любить, і я її люблю. І буду я, папо, учитись; вивчуся, виросту великий, на службу поступлю... Ви і мама будете старі, а я — молодий, здоровий; буду грошей заробляти, вас годувати!

— О-о! ти в мене старий! — сміючись, одказав батько.

— Ні, я, папо, не старий; а буду колись старий.

— Ну, добре ж, добре. Ходімо ж чаю пити та і в школу підемо.

Батько узяв хлопчика за руку і став виводити з хати. Хлопчик повернув голову до матері, кликав її за собою очима.

— Мамо, мамо! ідіть за нами! — крикнув він, виглянувши з-за дверей.

— Ідіть, ідіть... я зараз.

Батько з сином скрилися. Зосталася сама мати й почала перестилати маленьку постілоньку: перебила подушку, заслала простинею, покрила коцем, положила дві головні подушечки зверху й направила з хати. Вона пройшла кухнею, де куховарка кришила зілля на страву, і одчинила другі двері, що вели у столову.

Там за столом сиділи вже батько з сином. Перед кожним стояло по стакану чаю. Батько потроху сьорбав; а син, махаючи попід столом ногами, колотив у стакані ложечкою. Серед столу, на мідяному підносі, стояв блискучий самовар і мугикав стиха якусь журливу пісеньку. Сумно у хаті роздавалася та пісня.

— Чому ти не п'єш чаю? — спитав батько сина.

— Гарячий, — відказав той і звів очі на двері. Якраз вони відхилилися — і хлопчик побачив добре знайоме йому лице матері; очі його заграли, заіскрили радістю.

— Ось і мама йдуть! — радо промовив він. З приходом її все зразу повеселіло: і хата мов прояснилася, наче вступило в неї сонце, і самовар дужче заблищав, переводячи своє журливе мугикання на дрібну веселу пісеньку з переборами. Мати зразу вгадала, чого синові треба: сіла коло його на ступі і налила чаю з стакану у блюдце. Син узяв шматок хліба і почав пити чай. Швидко його й попили. Батько узявся за картуз.

— Збирайся, сину, ходімо.

Хлопчик швиденько скочив з стула, подякував батькові-матері за чай і побіг в свою хату. Швидко побіг, швидко і вернувся з картузом у руках.

— Прощайте, мамо, — підбігаючи до матері, мовив він своїм дзвінким голосом, у

котрому почувалася дитяча радість і разом тихая туга.

Син припав до матерньої руки, а мати — до синовій голови. Потім він міцно обхопив її шию руками і згаряча поцілував у запалу щоку.

— Я буду вчитися, мамо, — тихо прошептав, одскочив від матері, підбіг до батька, ухопив його за руку — і разом з ним вийшов з хати...

Тінь — не тінь, щось темне, невідоме закрило рідне дворище перед очима!.. Жовта пляма затремтіла, потемніла. По непривітній хаті розлився рожевий світ; сірі стіни загорілися, двері зажовтіли. Мана, наче легенька тінь, тремтіла, тікала, поти, як дим, не зникла. Петро Федорович повернув голову.

У невеличке надвірне віконечко заглядав світ рожевим поглядом. Крізь його шибки, через залізні штаби, лився він довгою стягою, розсіваючись по стінах, по дверях, по долівці. У Петра Федоровича зарізало у очах, мов хто у їх піску насипав. Він одвернув голову до стіни — і задумався.

"І нащо сей світ розбив дорогу мою ману? Де вона ділася, куди втекла?" Шкода йому стало того давнього, на котрому він серцем одпочивав; шкода стало дитячих літ, що в такій любій та милій споминці виступили тепереньки перед ним... "Чому я довіку, довіку не zostався тим малим хлопчиком, тією невеличкою дитиною, котру так пестили материні руки і доглядав її добрий погляд? Тепер інша доля — холодна і хмура, заступила матір; своїми холодними руками обгортає мою шию... Трудно мені дихати од її обіймів. Своім темним і злим поглядом заглядає у вічі — і стигне, холоне кров у моєму серці!.. Діло, дороге моє діло, зразу перервалосся; чужі, ворожі руки перервали його! Жаль гострим ножем краяв йому серце, на сухі очі набігли сльози.

Коло дверей стукнув засов — і злякав Петра Федоровича. Він мерщій схопився і боязко глянув на двері. Вони розчинилися, мов рот лютого звіра, і в темній-прорісі заметушилася постать чоловіча. Незабаром старий кривоногий сторож уступив у хату, несучи перед собою стілець.

— Устали, ваше благородіє? — скрикнув він глухим голосом і знову злякав Петра Федоровича.

Він мовчав. "Благородіє! благородіє!" — дзвонило в ухах у його і тоді, коли сторож пішов, і коли знову вернувся, несучи миску і глек води.

— Умиватися будемо, ваше благородіє! — знову гукнув сторож, бажаючи, видно, почути, як балакає "його благородіє", "його благородіє" не забалакало, воно, правда, порвалось сказати щось, та язик пристав у роті, не повертався, — очі тільки божевільне упилися в сторожа. Сторож постояв і, не добившись слова від "його благородія", вийшов, зачиняючи двері за собою.

"Благородіє! благородіє" — стрибало перед очима і гуло в голові Петра Федоровича. "Благородіє! благородіє!" — вимовляли стіни, двері, поміст, стеля. Уста його скривилися; в очах загравав божевільний регіт. "От тобі і рівноправність! — подумав він, махнувши рукою.— Умиймося краще".

Петро Федорович устав; кров ударила в голову, потемніло в очах. Нетвердою ступою добрався він до миски, налив в неї води і почав хлюпостатися, примочуючи

найбільше голову. Чим довше він її мочив, тим більше вона розгорялася; лице почервоніло; на висках налилися жили кров'ю, набрякли; у голові — наче горіло що, аж пекло йому в очі, мов хто піском засипав їх — різало; обличчя — парувало.

Довго він хлюпостався, довго мочив голову — не помагало. Ось він ще раз линув води на голову, підвівся, узяв рушник і почав утиратися. Сухе тіло його ще дужче розгорялося; очі застигло заволокою; у висках — сіпало й у грудях — боліло-хрипіло. Безсонна ніч давала себе почувати: не тільки груди, руки, ноги, голова боліли, мов хто здавлював їх у лещатах. йому робилося нудно. Важко дишучи, нетвердо ступаючи, пройшовся він по хаті раз, удруге. Голова упала на груди; руки обвисли, мов не його руки, а приставлені; він їх не міг підняти угору. Доплутавши до постелі, він ліг. Очі від втоми закрилися, рот розкрився; гаряча з його виходила пара. Стіни, стеля, долівка закрутилися, заходили ходором, мов хто навсправжки крутіїв їх перед його закритими очима. А це зразу — все стало, покритися темнотою; забуття насунуло; трудний сон наліг.

Не надовго він упокоївся. Мучена голова робила своє; мучені думки й у сні його не покидали: страшними причудами вони трясли його душу. Очевидячки дня зливалися з сонними марами ночі — і лякали його. Сторож, несучи снідання, стукнув дверима: — йому здалося щось страшне, темне, без образу, без обличчя, звідкільсь уставало, росло, все ламало по своєму шляху і наступало на його. Він кинувся, устав, поводячи тривожно очима по хаті. Сторож здався йому страховищем — височезним, широчезним, немилосердним... Задуте з похмілля лице його здавалося колесом;

Очі — ямами, в котрих жевріли іскри якогось злого вогню, пекучого й уразливого; рот — прогалиною, з котрої виглядали чорні зуби, як спиці обода; ніс — трубою, котра пихтіла та димила, колишучи червоними боками... Страх, як трясця, затряс усе тіло Петра Федоровича. Він зложив руки на грудях, притис їх до серця і замолився очима. "Я ж нікого не займав, нікому нічого не зробив лихого", — казав його зляканий погляд, тривожно бігаючи і шукаючи спокою.

— Заснули, ваше благородіє? Снідати приніс, — доводив сторож; а йому вчулася лайка, докори.

Він опустив голову на груди. Сторож подивився-подивився; поставив снідання на стіл; узяв миску і глек з водою; ще раз обвернувся, ще подивився, крякнув, хитнув головою — і вийшов, зачиняючи двері. О — ну, цьому недовго ряст топтати! — почувся з-за дверей його голос.

— Как так? — почувся і другий, незнайомий.

— А так, — на ладан дише! І що вони, моя матінко, роблять таке, що ними, мов мишами, набивають оці печери?

— Не нашего, брат, ума дело... Начальство про то ведает, — одказав невідомий голос.

Далі залізо загарчало, засов стукнув. І знову тихо, тільки ступні чийогось важкого чобота роздаються в коридорі... Петро Федорович знеміг, повалився на ліжку. і знову заснув.

І сняться йому давні приви́деньки. Сниться йому у́лиця, за́пруджена наро́дом, що вертався з базару, сниться базар, котрий переходять вони удвох з батьком, ідучи до школи. Батько іде помалу, веде його за руку. Стрівають їх знайомі, становляться, розпитують. Хрещена мати, котру він поцілував у руку, погладила його по голівці і наказала вчитись. Се було біля бублейниць. Тільки що мати одійшла, як ціла купа бублейниць кинулась на їх і трохи не збила з ніг: поміж народом, наче в'юн, звивався щось за хлопець.

— Лови! лови!— гукали бублейниці і мчали мов вітер.

Він озирнувся, пізнав Попенка, що тікав з в'язкою бубликів.

— Що то? Кого лови?— спитав батько. Товста бублейниця з масним лицем, масним очіпком та некращою й одежею, розмахуючи руками, розказувала, що за проклятими школярами не вдержиш бубликів: — як та миша — підкрадеться, ухопить в'язку — і драла!

— То, папо, Гриша, — казав він батькові.

— Який Гриша?

— Попів.

Батько засміявся і повів його далі. Усю дорогу не сходила з ума його думка про Гришу, що крав бублики. На всі лади розказував він батькові про того Гришу всяку всячину; що він і не вчиться, що він і в школу не хоче ходити; що він ото уже й бублики краде.

— Ти не бери з його приміру. Бач, він який! — сказав батько.

— Ні, я не буду його слухати.

Ось і школа; і учитель — зажовклий та замлілий чоловік, в бакенбартах, з великим горбатим носом. Учитель дивиться на його, гладить по голові і питає, чи буде він учитися? — Буду, — одказує він тихо. Ось ще щось спитав його; він одказав; учитель погладив по голові, засміявся і... повів його у школу, велику хату, уставлену лавами, за котрими сиділо багато всяких хлопців і, колишучись над розкритими книжками, товкли уроки. Галас від їх крику окривав усю хату. Як тільки показався вчитель, все зразу утихло і всі, як ті москалі, посхоплювалися, стали.

— Сідайте, — сказав учитель.

Мов що глухо ламалося-опускалося: то школярі сідали.

— А ось і твоє місце, — сказав учитель, вказуючи йому на передню лаву. Він пішов і сів.

— Учіться ж, — мовив учитель, виходячи разом з батьком із школи.

Тільки що учитель за поріг, як знову несамовитий крик та галас піднявся з усіх боків. "Бе, а-ба, ве, а-ва", "і очисти мя од всякія скверни", — роздавалося то там, то там. "Посунься!" — крикнув хтось. Деся щось стукнуло, писнуло. Скоро побачив Петрусь, як два хлопчики зчепилися битись. "Не лізь!" — "Лисичка, лисичка!.. Зайчик!.. Вовцюга!.." пішов викрик по всьому класі: перекидалися прізвиськами з усіх боків. Петрусь сидів і, дивуючись, повертав голову то в ту, то в другу сторону.

— Хто се? — роздалось коло його вуха. Петрусь оглянувся: два хлопчики його літ

сиділи на одній з ним лаві — один чорноголовий, другий білоголовий — і перешіптувались між собою.

— Не знаю, — одказав чорноголовий.

— Новичок? — знову запитав білоголовий.

— Новичок. Ото його батько, що приходив з учителем.

— Хто ти такий? — запитав Петруся білоголовий. Петрусь злякався і посунувся від їх.

— Не займай, — раяв чорноголовий. — Ще розквисне, учителеві пожаліється.

— Хто?! — крикнув білоголовий, і зелені його очі уп'ялися в Петруся. — Ти тільки мені будеш що казати вчителю, то — дивись! — І, показуючи кулак, шпарко замахнувся ним. Коли б не одскочив Петрусь, так би духопелик і влип у його спину! Петрусь поспішив од-скочити, хоч так порвався, що аж упав з лави додолу... Гук роздався по хаті.

— Тю-у-у-у! — скрикнув хтось.

— Новичок упав! новичок упав! — І всі кинулися до Петруся, обступили його, підвели.

— Чого ти упав? — спитав його високий, мордатий хлопець з чорним лицем.

Петрусь трусивсь, а не плакав. Він глянув кругом: між школярами не видно було білоголового з зеленими очима.

— Хотів бити мене... — одказав Петрусь мордатову.

— Хто?

Зелені очі заіскрили між школярами.

— Отой, — указав Петрусь.

Як звірюка кинувся мордатий на білоголового. Білоголовий тремтів, одступався.

— Я його не бив... їй-богу, не бив! Він бреше.

— О-о, жаб'ячі очі! — гукнув мордатий. — А гусочки хоч? Кажи, дати?

— Їй-богу, я його не бив, — прохався той. Миттю рука мордатово опинилася на білій голові... хрусь! — і відлясок пішов по хаті.

— Ай! — скрикнув білоголовий, і його зелені очі залилися слізьми.

— За що ти б'єшся, бісова ведмеда? Я буду вчителю жалітись, — плакав білоголовий. Петрусеві жаль його стало.

— Ні, він мене не бив, він тільки намірявся мене вдарити, та я одсунувся.

Білоголовий пішов за дошку, що стояла в кінці хати, плачучи. Мордатий приступив до Петруся.

— Як тебе зовуть? — спитав.

— Петро.

— А прозивають?

— Телепень.

— Слухай же, Телепень; тільки хто буде тебе займати, зараз мені кажи. Я йому дам! Учителеві тільки не хвалися.

— Ні, я учителеві не буду казати.

— То то ж, гляди. А гроші в тебе є?

— Ні, немає.

— Фью-у! — мордатий свиснув. — Тут немає, а може, дома є?

— Дома є.

— Принеси завтра, я подивлюся які. Петрусь не знав, що одказати.

— Так при...

Тут саме показався на порозі учитель. Усі пороснули по місцях. Мордатий мов крізь землю провалився.

Коли сів Петрусь на своє місце, то біля його сидів уже білоголовий і весело дивився своїми зеленими очима на учителя. У хаті стало так тихо, що чуть, коли і муха пролетить. Коли-не-коли роздасться луск лави або глухий поворот кого з школярів.

— Білоброві урок! — сказав учитель.

Школяр з зеленими очима підвівся і почав казати урок. Нешвидко, розтягаючи, читав він його, затинаючись то на тому, то на другому місці. Так підсліпий дяк читає панахиду, хмурачись і розтягаючи слова. Сумно, сонно... Щось десь стукнуло, наче упало. Роздався регіт.

— Хто то? — грізно спитався учитель. Один з школярів підвівся і сказав, що то Гудзь заснув і, сонний, посунувся з лави.

— Гудзь! — обізвав учитель. — Сюди. Невеличкий хлопчик, з сонними зляканими очима, з жовтим у плямах лицем, вийшов насеред хати. Учитель глянув — і вказав пальцем на долівку. Гудзь стояв, мов його прибив хто гвіздком.

— Накарачки, скотино! — гукнув учитель. Гудзь упав навколюшки... І знову тихо, і знову урок...

— А-а-а-а! — позіхнув хтось.

— Хто то?! — знову гукнув учитель. Усі оглянулись, шукаючи винуватого.

— Хто то?! — ще грізніше гукнув учитель. Як у рот води набрали.

— Жук! — кликнув учитель.

Високий мордатий школяр піднявся з-за послідньої лави.

— Ти? — визвіривсь учитель.

— Що таке? — спитав Жук.

— Ти не чув? Не чув?! — мов ужалений, скрикнув учитель. — Телепень! Петрусь підвівся!

— На лінійку, дай тому великантизюзі напальків і скажи йому, чого він не чув.

Очі всіх уп'ялися у Петруся, а він стояв і не знав, що йому робити: чи учителя послухати, чи провалитися крізь землю.

— Чого ти стоїш? На! — сказав учитель. Петрусь поблід, скривився.

— Чого ти кривишся? На, кажу! Петрусь залився сльозами... Як йому свого недавнього заступника та бити?

— Дурний! — сказав учитель. — Сідай. Шестерний! Невеличкий і юркий, як миша, хлопчик пірнув під лаву і миттю опинивсь біля учителя.

— Гарячих, Костянтин Іванович? — спитав він, беручи від учителя лінійку.

Регіт, як галячий клеїт, зірвався.

— Гарячих... Тихше! Шестірний побіг до Жука.

— Я не винуватий, Костянтин Івановичі — басив Жук, — я нічого не чув.

— Держи руку! — скрикнув Шестірний і хижа радість загорілася в очах малого.

Жук наставив руку. Шестірний замахнувся; Жук одхопив руку — лінійка ударилась об лавку і зазизчала. Усі засміялися. Зло невдачі скривило личко малого: щоки почервоніли, ніс роздався, очі — насупились-позеленіли.

— Держи! — гукнув він і вхопив Жука за пальці. Трісь-лясь!

— Ай!..

Петро Федорович кинувся, схопивсь. У голові його ще снував сон свої візерунки, перед очима ще манячила мана: він бачив Жука, котрий хукав на набряклу, посинілу руку; сльози на очах його тремтіли, тоді як радість світила в очах Шестірного. Йому жаль стало Жука — здорового, чорного, мордатого. І серце у його стало, коли він глянув на Шестірного — малого, злого. Він злякався його — і затремтів. Сон, як дим, знявся, зник.

І знову він один у сирій сирій хаті; ліжко під ним; у кутку столик, на котрому лежав хліб і ще щось з їжі; а вгорі вікно, перевите залізними штабами, дивилося на його, як темний рот якогось страшного звіра з гострими іржавими зубами.

Петро Федорович пізнав, де він — по його гарячих жилах і холод пробіг.

День провчався над землею, хороший, ясний, літній день пробіг, як тінь, над нею; запало сонце; ніч підняла своє темне крило — і прикрила ним світ. Заблищали зорі у небі, як очі у добрих діток; зароїлися-заворушилися вони, мов живі; одна з їх зірвалася — і огненний слід переписав небо; загорілося зарево за горою, де сходив місяць; ось і він виткнувся — здоровий, червоний, кривавий. Заходили легкі тіні понад землею, мов душі померших, або сонні причуди. Мир утихав після денної праці: згорталися його натружені руки — одпочивали; німіли важкі болі у серці — затихали; закривалися натовлені очі — засинали. Сон, як добра мати, чарував усе чарівничим спокоєм, прикривав стиха темним пологом. Все заснуло під його добрим поглядом; заснуло, щоб на завтра прокинутися знову, з ясным сонцем проснутися на нове змагання з життям, з новими окріпкими силами, і знову оголосити світ своїм гуком, своїми слізьми і радістю, котрі, як і кожен день, зіллються у один гомін, у один голос, і понесуться над розбуженою землею. Не спали тільки записні гуляки; не спали калічені дівчата; не спали матері, доглядаючи недужих дітей; не спали голодні й холодні, котрим денний заробіток не приніс ні шматка хліба-загасити голодну згагу, ні ганчірки-прикрити голе тіло... Вони тільки дрімали — і страшна була та дрімота! З ними дрімала земля, і колихали ту дрімоту співучі соловейки, а доглядав місяць своїм блідим поглядом...

І все се бачили, кому хотілося бачить; все се знали — кому хотілося знати... Ніхто тільки сього не бачив і не знав з тих безталанних жильців темного непривітного дому, що стояв над горою й дивився в провалля своїм похмурим поглядом... Не бачив сього нічого ніхто з тих, кого лиха доля завела у ту господу німоти, мороку, душної і тихої смерті. Ясний ранок розцвітав над темною землею, — для їх було все рівно: темно та

сиро; жаркий день змінив свіжий ранок, а в їх сіро та вогко; вечір зогнав день — німо та нудно; ніч наряжена вийшла, — а в їх похмурих келіях засвітилися мутні очі непроглядних дверей... І здавалося — заглядали вони глибоко в душу; нігде було сховатися від їх мутного погляду, від їх холодного дозору. І мучилися безсонними німими муками страшні оті жильці! Краще б зарево пожежі світнуло на їх; краще б воно обняло їх в огненному вихрові світа, обернуло у попіл, ніж невеличка частина його, що лукавий чоловік повернув на потребу собі, загнавши в гніт лосевої свічки, — темними муками добивала кожну душу! Муки були такі тихі і такі довгі, що мов і не ворушилися, і все, здається, там застигло, холодило, костеніло. То був страшний сон з видючими очима; живий сон з сонною душею... Під ним тліли і догоряли живі душі.

Петро Федорович не спав, як і вчора. Перед його розкритими очима носилася знайома жовта пляма, а серед неї метушилися тіні прошлого.

Знову перед ним хата, тільки не та невеличка хатка у невеличкому місті, де доглядав його добрий материн погляд: — у великому місті, велика хата. Не видно тут того порядку, що в першій; не чутно того тепла, що гріло його там: — широка, висока, з сірими вогкими стінами. Серед хати — стіл; попід стінами — кровати. Ранок. За столом сидить Шестірний і товче якусь книжку, його очі застряли в їй, як гостра стріла; його зуби переминали якісь невнятні слова; лице грало краскою, одрадою... Щось, видно, хороше твердив Шестірний! На одній кровати лежить Жук, задравши голову вгору. Такий же пикатий, чорний, по щоках його смуглого виду поп'ялося пухке волоссячко, під носом висипався чорний пух. Він лежить і, здається, не відає де, бо глибока думка на його чолі, якась боляча утома на його очах. Об чім він думає? про що гадає? Він думає про рідну сторону, про село, де він зріс, про степ, де він вигулювався. Кругом його сумно та нудно; чутно шептання Шестірного, тихе, важке шептання; так вітер восени шепочеться з пожовклим листом і Недаром у Жука утома на очах, недаром сумний вид! І Жук, і Шестірний одягнені в сині каптанки, уквітчані білими гудзиками з срібним позументом коло невеличкого стоячого коміра. На другій кровати, якраз за Жуковою, "загорнувшись у коц, лежить хлопчик. Личко його бліде, гостре, недужне; очі чорні, виразні. Петро Федорович зразу пізнав, хто то, і одвів очі до четвертого хлоп'я, у сірому демикотонному каптанці, з дірявими локтями. Лице у його довге у жовтих плямах; очі й зуби впилися у здоровенний шмат булки, що держав він в одній руці і рвав, наче собака, своїми гострими та довгими зубами; пучку другої руки він смачно присмоктував, бо там колись було сало, а тепер вона тільки лисила ним.

— Коли ти, Попенко, наїсися?— спитав його Шестірний, закриваючи книжку.

Попенко, запихаючись булкою на увесь рот, так що за обома щоками його наче два кулаки стриміло, усміхнувся очима. Потім ковтнув, як горобець черв'яка, і мовив:

— Тоді, коли ти свого Ціцерона витовчеш.

— Я вже вивчив.

— Ну, а я кінчаю, — кидаючи останній шматок у рот, одказав Попенко. Ковтнув і той, змів крихотки з столу; укинув у рот; ухопив картуз і одну книжку і мерщій — з хати!

— Куди? в семінарію? — спитав Шестірний. Попенко мотнув головою — і скрився. Шестірний устав, зложив книжки, підійшов до дзеркала, причесав уже трохи не вдесьте свій вихор, побачив пір'їнку на каптанці, скинув його, обмів, знову надів, застібнувся і підійшов до тарілки з хлібом та салом. На їй лежало два шматочки того й другого.

— Бач, проклятий бурсак! — скрикнув.

— А що? — спитав Жук.

— Уклав за двох, та мерщій і навтьоки! Кому ж тепер нестане? Се моя часть, — беручи шматок булки і сала, казав Шестірний, — а ви удвох, як знаєте діліться. Воно, як Телепень не йде у гімназію, то йому б і не треба, — додав, ламаючи, невеличкими шматочками булку.

— То що, що не йде? Він же недужий! — устаючи, мовив Жук.

— То він тільки видає себе недужим. Йому вже давно можна б ходити.

Телепень болізно повернувся, скрививсь. У його чорних очах загорівся гнів; бліді запалі щоки запалали краскою. Він порвався устати; підвівся — і впав.

— Коли б ти, бісова Шестірня, хоч раз занедужала, то може б поняла віри! — скрикнув Жук.

— Ет, кажи! — і Шестірний мотнув головою, укидаючи невеличкі шматочки хліба у рот. Жук призро глянув на його.

— Отже ти й не їси, а тільки балуєш... Узяв би четверту часть одділив, та я четверту, от і було б Телепневі!

— Якже! Чорт не видав! Та прожра буде за двох класти, а я повинен голодний сидіти.

— Ну, стій же ти, шолудивий бурсаче! — трясучи кулаком, промовив Жук. — Не попадайся мені за увесь день на очі, а то я полічу твої погані ребра! — Очі в Жука горіли гнівом.

— Та чого ж ви змагаєтесь? Я не хочу їсти. Беріть усе, — стогнучи, мовив і Петрусь.

— От бач, він і сам не хоче. Недужий і їсти, — зло скалячи зуби, казав Шестірний. — Чого ж ти і похваляєшся на Попенка?

— Кажу — хай не попадається! — грізно крикнув Жук.

Почувся дзвоник. Шестірний, як опечений, схопився, кинув хліб і сало; мерщій за книжки й чимдуж побіг.

— Чортів лизун! — промовив услід Жук; доїв своєї часті; узяв картуз, нагнувся над Петром, що, устроївши голову в подушку, плакав.

— Ти спиш, Петре?

Петрусь повернув до його своє мокре лице.

— Не плач. От слухай дурня, що накаже! Одужуй, брат, скоріше; гулять підемо до річки, а то і я вже занудився, сидячи в хаті. Прощай.

І повагом потяг собі. Зостався Петрусь сам, з своїм ураженням серцем, з своїм болем, з своїм горем. Гірко йому на душі, важким каменем давили слова Шестірного, та нікому й розважити, нікому одвести думки від глибокої образи. Петрусь припав до

подушки — і не словами, а сльозами виливав їй своє лихо; молився, щоб скоріше йому одужати, звестися, піти у гімназію. Ніхто того не чув, не знав, не бачив. Бачили тільки сірі стіни — та мовчали; бачила і чула рябенька подушечка — та й та ще більше рябіла від його кривих сліз.

Увійшла низька кирпата молодиця — служка; понуро глянула на його, на райно; поприбирала, повимітала і пішла, не сказавши ні одного слова, боцім вона була глуха, як та подушка, німа, як та стіна. Знову zostався Петрусь сам; знову сльози, молитви, і... аж поки не зборов його сон, не закрив очей, не заколихав якимись одрадними причудами. йому приснилася мати, своя хата — чиста, ясна... Глибокі виразки у серці перестали нити-боліти.

Несподіваний грук і гук збудив його. Він підвів голову. На дверях стояв Попенко і змагався з хазяйкою, щоб давала їсти.

— Ти вже прийшов з семінарії? — спитав Петрусь.

— Який чорт прийшов! Вирвався... їсти так захотілося — аж шкура болить, — казав він, рвучи недоїдений Шестірним шматок булки і смокчучи сало.

Ось і він побіг. Знову саодику думки; знову сон... Гвалт спершу надворі, потім коло хати, а далі в саіій хаті сказав йому, що поприходило товариство. Попенко убіг перший; за ним, поскрипуючи чобітьми, уплив Шестірний; далі уліз, наче ведмеда, Жук... Шестірний почав бережно роздягатися, обтрушувати пил, здимати пух з одежі. Попенкові очі заходили по хаті, по столі, — він шукав чого-небудь з їжі. Жук уліз, шпурнув книжки на кровать і, кинувшись на Попенка, ухопив його за в'язи.

— Ти нащо з'їв моє снідання, шолудивий бурсаче? — гукнув Жук, придавивши Попенка так, що у того аж у очах потемніло.

Попенко почав виправлятися; клявся-божився, що він і не бачив, він і не знає, що три часті тільки й було положено.

— Хай мене грім поб'є і хай мене свята блискавка запалить! хай я вдавлюся, хай я провалюся! хай мене сира земля проглине, коли я їв чийсь часть, окреме своєї! — клявся Попенко.

— Побачимо, — сказав Жук і пустив Попенка. Попенко, вирвавшись, як заєць, дременув до порога, почав кривитися, дражнитися:

По дорозі жук, жук, По дорозі чорний!

— Ну-ну, ось унесуть обід. Дознаюся я, що ти з'їв.

— Що ж ти мені зробиш? Ну — з'їв! їй-богу — з'їв! Хай мене хрест поб'є — з'їв! хай мене свята блискавка запалить, коли не з'їв! Ну, так що? Що ти мені зробиш?

— Тоді побачимо.

Попенко так кивнув на Жука, боцім йому і за вухом не свербіла його похвальба. Отже тільки Жук глянув на його, Попенко, наче дим, щез за дверима.

— І охота тобі з тим бурсаком воловодитися? — сказав йому, скривившись, наче після чого кислого, Шестірний.

— Не твоє діло. Зась!

Шестірний призро глянув на Жука і, посунувши руки в кишені, заходив по хаті.

Настала тиша. Знайома уже молодиця-служка увійшла, розставила стіл серед хати; накрила, настановила тарілок і знову вийшла. Незабаром пахощі страви рознеслися по хаті. Шестірний і Жук сіли.

— Тобі подать, Петре? — спитав Жук.

— Ні, я сам устану, — одказав Телепень, зводячись.

— До обіду — то і встану, а в гімназію так і недужий, — промовив Шестірний.

— А тобі яке діло?— грізно спитався Жук.

— Того, що сьогодні питали: чого так довго боліє?

— Знаємо ми, як питали. По вашій милості сьогодні треба ждати надзирателя. Знаємо! — бубонів Жук.

— Чого ж по моїй милості?

— Того, що ви лащитесь, як та собачка. І вже поспішили сказати, кому що треба.

Шестірний перемінівся в лиці — поблід, задрижав і, одвернувшись від Жука, почав тихо сьорбати борщ. Петрусь устав і сів за стіл. Попенко лукаво визирав з-за дверей.

— Тимофію-брате! прости мене, — замоливсь він до Жука:— я більше не буду. Їй-богу, не буду!.. Не будеш битися?

І, се кажучи, почав крастись до столу. Жук тільки грізно блимнув очима, коли Попенко опинивсь за столом.

Усі їли мовчки. Шестірний цідив юшечку, одгортав бурячки, цибулю, кріп. Жук їв, як робочий чоловік, не розбираючи що. Попенко, як горобець, ковтав-глитав, і запихався, розглядаючи на всі боки, наче злодій. Тихо, одні ложки, мов коси, знай ходять од тарілок до ротів, од ротів до тарілок; бряжчать виделки, стукають ножі... Ось і обід скінчився.

Після обіду Шестірний трохи походив по хаті і взявся за книжку. Жук вивернувся на постелі і копирсав у зубах. Ліг і Петрусь. Попенко блудив по хаті очима...

— Чорт батька зна що у нас, не хазяйка! — замовив він, перериваючи сумну тишу.— У других на закуску ягоди або що солоденьке-ласеньке, а в нас ніколи його і в вічі не побачиш...

— Де ж се у других?— спитав Жук.

— Та он, наші хваляться.

— То вони, мабуть, понакрадають у чужих садках, та й хваляться!— неласкаве одказав Жук.

— А мене сьогодні один підмовляв ягід їсти, — весело замовив Попенко.

— Ну, то й чого сидиш?

— Ще рано.

— А коли ж, уночі?

— Еге...

— Красти?

— Чого красти? Бог на всякого долю родить. Та, мабуть, піду, — бо поки Дійду, то. й сонце навзаході буде. Принести і вам, братця?

Усі мовчали.

— Подавись ними! — процідив крізь зуби Жук.— Ти хоч би нашого не крав; а то щоб він ягід приніс.

— Чого ти? їй-богу, принесу! Бог мене вбий, коли не принесу!

Жук мовчав. Попенко юркнув в хати.

Пішов Попенко — ї за цілий день ніхто не проронив і слова. Шестірний уп'явся, як кіт у сало, у свою книжку; Жук засмалив люльку, кадив на всю хату і плював немилосердно; потім повернувся і заснув. Петрусь лежав — і дивився на хмари диму, що носилися по хаті. Він слідив за ними, як вони згорталися у клубки, як розгорталися, розстелялися довгими поясами; знову, як круто повертали, скручувалися, розходилися, розтягалися. Сонце якраз ускочило у вікна, і його ясне проміння золотило ті сизі клубки диму, переливалося у його довгих поясах різними цвітами, різними кольорами. Ту затійливу ігру світа з димом довго слідили Петрусеві очі, поки не втомилися, не закрилися. Обняла його сон-дрімота. І в тій легкій дрімоті учувається Петрусеві і привиджується... Чується, як рипнули чоботи Шестірного; привиджується: ось він устав, подивився, чи спить Петро, потім підійшов до постелі Жукової. Кулаки його заходили над чорним Жуковим обличчям; совав він їх і під ніс йому; і в зуби; примірявся, як би дужче вдарити, та, видно, боявся збудити, і зо зла скреготав своїми гострими білими зубами... Се далі — очі його загорілися-заграли... Тихо засунув він руку у Жукову кишеню, витяг звідти люльку і положив на вікні; потім витяг тютюн, посипав трохи на постелі, а останній зложив коло люльки.

— А що се ви робите? Курити збираєтесь? — пронісся чийсь пискливий голос поза вуха Петрусеві.

Петрусь розкрив очі — і здивувався. Серед хати стояв надзиратель — невеличкий на зріст, мишастий на цвіт і схожий на мишу. Шестірний був ні в сих ні в тих.

— Курити збираєтесь? А ке-те сюди люлечку. Шестірний подав.

— Славна люлечка! славна! Оце добре. Хай же я її подарую інспекторові.

— Се не моя, Петро Петрович; їй-богу, не моя. Се ось... — і вказав на Жука.

— Нічого, нічого... Там ми розберемо, чия.

— Я ніколи не курих і не курю! — виправлявся Шестірний.

— Нічого, нічого! А ви чого, паничу, розляглися, як кіт на печі? Уставайте лиш, покуримо.

Се кажучи, Петро Петрович будив Жука. Жук замурчав і повернувся на другий бік.

— Паничу! паничу! устаньте, ради бога!

— Га? — крізь сон спитав Жук.

— Дайте сірничка, закурити люлечку.

— Геть к бісу, не лізь! — одказав Жук і закрив голову подушкою.

— Та не к бісу, а вставайте... Чого ви так засоромилися, що й голову закрили подушкою? Уставайте, докуримо!

Петро Петрович відкрив лице Жукове. Жук бликнув і схопивсь. Голова його була закустрана; очі задуті, лице заспане.

— Ануте, покуримо, славна у вас люлечка — чудо яка! Нуте, покуримо! А ось і

тютюнець... Давайте лиш його сюди!

Петро Петрович, простиг руку за тютюном.

— Я не курю, — понуро одказав Жук.

— А це ж чия люлечка? чий тютюнець?

— Не знаю. З нами стоїть семінарист. Може, його.

— Де ж той семінарист?

— Пішов кудись; видно, до товариства.

— Ну, хай же ми розберемо.— І Петро Петрович поклав у свою кишеню і люлечку і тютюнець.

— А ви, паничу, ще довго будете боліти? — спитав він Петруся, що, підвівшись, сидів на постелі. Призро подивився на його болізнний вид, на чорні очі.

— Нельзя так довго боліти. Видужуйте, вичухуйте, а то багато уроків утратите, у вищий клас не перейдете...

— Я ж не винуватий, — одказав Петрусь.

— Як не винуватий? Ні, винуваті. Бігали, видно, не одягшись або, запотілий, холодної води напилися. От і простудились. Видужуйте, нельзя так.

— Та мені трохи лучче. Як тільки зведуся, зараз прийду в гімназію.

— Хороше, хорошо. Ну, прощайте ж, господа. За люлечку і тютюнець завтра у інспектора побалакаємо.

Петро Петрович пішов. Жук стояв, похнюпивши голову, а Шестірний кинувся, наче слуга, розчиняти двері Петрові Петровичеві.

— Ти витяг люльку і тютюн з кишені?— грізно запитав Жук Шестірного, коли той вернувся у хату.

— Що? — мов не чув, спитав Шестірний.

— Собако! блюдолизу! езуїте поганый! — мов корчами, сипав Жук докорами на Шестірного.

— Пойди вон, дурак!— зарусив Шестірний.— Какой чорт курит, а мне достанется!

— Достанеться? — погань ти водяна! Чого ж воно достанеться, коли ти знав, на що бив? Певне, заранше і примовився.

— Я с тобой не говорю!— крикнув Шестірний.

— Подожди! Ти зо мною не так побалакаєш! — і, плюнувши, Жук знову ліг, підложивши руки під голову.

— Петре!— через скільки часу попитав він, — ти не бачив, хто у мене витяг люльку?

— Я спав, — одказав Петрусь. Жук устав, витяг скриньку з-під кроваті; вийняв запасний тютюн.

— Ну, з чого ж я тепер покурю?.. — безнадійно спитав сам себе. — От прокляті!

Вирвав шматочок паперу з книжки; обірвав рівненько; скрутив папіроску і, запаливши, знову ліг на ліжку.:

Сонце сідало; стіни потемніли; тільки на сволиці бігали та стрибали паростки західнього сонця; по кутках зовсім стемніло. Шестірний сидів і дивився у вікно на вулицю. Петрусь і Жук лежали — мовчали. Жук так немилосердно смалив папіроску,

що вона аж шкварчала, а огонь освічував його хмурий вид; великі жмутки слини раз поз раз вилітали з його рота і грузько падали на долівку. Петрусь слухав того шкварчання, лічив сам собі, скільки раз плюне Жук. Ось у хаті зразу почервоніло; ясні коники на сволиці обернулися в здорові рожеві плями і дедалі блідніли та блідніли; хату окрили рожеві номерки. Цвіт їх помалу гас, крився темнотою; тіні бігали по хаті, ганялися одна за одною. Незабаром вони зсунулися — зступились, чорна темрява окрила хату. Постать Шестірного ворушилася проти вікна, чорна і непривітна, як тінь павука-тарантула. Петруся зовсім не видно було; а в Жука несамовито шкварчала папіроса й освічувала його гострі очі.

— Чи в хаті є хто, чи чорт має? — крикнув Попенко, убігаючи в двері. — Чого ви сидите поночі? Ану, братця, до ягід!

Він черкнув сірничком, і світ осіяв хату, зганяючи померки у глухі кутки, під стіл, стульці, кровати.

— Чого ви зажурилися, носи повішали? Ну, кажу, до ягід! Баришня, братця, дала, — з своїх рук білих так і всипала аж дві пригорщі! Ще казала, щоб приходив їсти скільки схочу.

— Та тут, брат, біда! — чухаючи потилицю, похвалився Жук.

— Яка біда?

— Надзиратель був.

— Ну?

— Узяв люльку й тютюн.

— Як же він дознався, що є? Хіба на видноті лежали?

— Тож-то й є, коли б на видноті клав, — і жалю не було б. А то добре знаю: покурив, положив в кишеню та й ліг спати. Прокидаюсь — люлька вже в руках надзирателя.

— Що ж ти сказав?

— Що сказав? збрехав! Сказав: не курю, а в нас, кажу, є семінарист, — може, його...

— Нащо ж ти мене вплутав?

— Тож-то й є! Я тепер сам себе лаю. І що б було, дурному, по правді казати.

— То завтра скажеш, чого ж?

— То завтра скажу; а сьогодні мучить. Задумався.

— І кому яке діло було виймати люльку з кишені?!— знову він скрикнув гірко.

— Та ну! Годі! Іди до ягід, — казав Попенко, глитаючи ягоди, як індик зерно.

Жук підійшов. Узяв трохи в жменю і почав жувати?

— А тобі дати? — повертаючись до Петра, спитав Попенко.— На! ягоди добрі.— І він кинув півжмені на постелю.— А ти, Шестірний? Іди й ти, проквасиш душу.

Шестірний мов не чув: сидів і дивився в вікно.

— Його не займай тепер... Бач, як задумався. Високе щось, певно, думає! — і Жук плюнув.

— Уже ж не про крадіжку ягід, — процідив Шестірний.

— Не про ягоди, то про люльки, — уколов Жук. Стихло. Трохи згодом постать Шестірного заколихалася; почувся глухий плач, котрий дедалі все дужчав-піднімався.

— Я не знаю, чого ти на мене наскіпався, — крізь сльози мовив Шестірний:— я буду інспекторові жалітися, їй-богу, буду! У його узяли люльку, а він звертає, що я винуватий... Я буду прохати, щоб мене перевели з квартири...

— І жалійся, і проси... Чого ж? Доводь уже до краю!— грізно скрикнув Жук.

— Самі нічого не роблять, — тільки сплять та лежать, та курять... Урока за ними не можна вивчити, — такий гармидер та колотнечу зведуть. Боже мій! Боже мій!— розлягався Шестірний. І плач його, одинокий плач, слався тонким заводом по хаті.

Його ніхто не втішав; тепле слово привіту не вирвалося з уст його товариства. Жук якось глухо процідив: "Бач, як невинуваті розлягаються". І глухе те слово задавило жаль у кожному серці... Ніч своїми чорними очима заглядала у вікно освіченої хати і кожному нашіптувала чорні думки.

Заколихалася жовта пляма перед очима Петра Федоровича, мов згонила непривітні тіні. Вони задрижали, зникли... Знову світ... знову день... і пусто, і холодно у сірій хаті! Петрусь лежить на постелі, дожидає обідати товариства... Убіг Попенко; уплив гордо Шестірний; не чути було тільки важкої ходи Жукової. Жук аж надвечір вернувся. Ніхто його не спитав — де він був; нікому й він не казав про це. Каптанок, заснований павутиною, та темне лице казали, що Жук був десь у глухому місці.

— Де ти, як та чортяка, убрався в павутиння? — не витерпів Попенко.

Жук грізно глянув через плече на спину каптана. — Проклятий карцер! — промовив глухо і сів їсти. Усі похилилися, похмурилися; одні білі зуби Шестірного, вискиряючись, блищали, як сніг, з темного кутка хати... Заболіло в Петруся під серцем; здавило щось за горло; він опустився на постелю...

На ясну жовту пляму мов що дмухнуло, так вона зникла зразу. Нічні померки розлилися кругом.

Нешвидко Петро Федорович розкрив очі...

І знову рожевим світом глянуло на його перевите залізними штабами вікно. Надворі розцвітав ранок. Знову кривоногий сторож уніс миску і кухоль з водою. Знову умивання, снідання, до котрого не доторкалася Телепнева рука. То був сухий і блідий Петро Федорович, а то аж почорнів. Гаряча згага попала його уста, — вони були чорні, огонь тривоги вилизав глибокі западини в щоках, — аж усмокталися вони всередину, скули і щелепи гостро повиставлялися з-під сухої жовтої шкіри; одні очі горіли болізним світом; білки їх були мутні, жовті, перевиті, мов павутиною, кривавими жилочками; зрачки тліли, як згасаюче угілля. Страшно було глянути на Петра Федоровича! Він ледве-ледве на ногах держався. То не чоловік, а тінь чоловіка слонялася по хаті; їй не було покою на сьому світі і не приймала її сира земля!

Проснувавши по хаті, та тінь знову лягла — і в рожевому ранішньому світі знялися її чорні думки; як голуби-вертуни, закрутилися вони по хаті; як сніг у завірюху, заграли свого веремія.

І знову йому привиджується знайома хата у великому місті. І знову він з своїми давніми товаришами. Все те перемінилося — піросло. Шестірний дивився уже паничем, тендітним, чистим паничем; на йому сорочка — як сніг; каптанок — як з

голочки; усе на йому чисте-гладеньке, як і лице Шестірного — біле-рум'яне; одні тільки очі та зуби давні: очі — з зеленим виблиском, зуби — дрібні та білі, як перли. Зовсім навпаки йому був Жук: такий же чорний, такий же розвалькуватий, такий неохайний біля себе, як і давно. Каптан у пір'ї, в пилу; сорочка чорна, пом'ята; обличчя, правда, подовшало трохи та очі ще більше позападали всередину, зробилися хмуро-непривітні. Попенко — у червонуватому сертуці, у рябій жилетці, у полосатих штанах, пригладжений, як киця, припомажений, надушений. І Петро — геть підріс. Він уже у п'ятому класі; Шестірний та Жук — у сьомім; а Попенко — в богословії.

Ніч надворі; холодна зимня ніч у суботу проти неділі. Такі ночі завжди зганяють людей у теплу хату, до ясного світла, до блискучого самовара. І, коли надворі вітер виє, розносячи снігові замети, обдаючи пізнього прохожого холодними поцілунками, там, у хаті, у теплому затишку, іде тепла розмова... Очі любо грають, з уст не сходе весела балакуча усмішка — і всі запивають її теплим та пахучим чаєм. Такі вечори часто проводив Петро у своїй рідній хаті. Тепер не те. Кругом померки; світла немає; червоне зарево полум'я гоготить у пузатій порепаній грубі, світить на всю хату, скрашуючи усе в червоний колір: стіни, долівка, шибки — все миготить мов розтоплене золото... Товариство сидить коло груби і дивиться на огонь, на його огненні язики, що, сплітаючись, лижуть з усіх боків сухі дрова. Дрова тріскотять від того гарячого лизання, лопотять огняними іскорками, зливаються в одну хвилю огню... Тремтить та хвиля — то здіймаючись високо угору, то склоняючись набік — і разом з нею тремтить по хаті червоний світ, а в світлі колишуться і бігають довгі тіні... Тінь Жукова, як і хазяїн її, лежить серед хати на рядні — труситься, мов од холоду; Шестірного — сидить на стільці і, схиливши голову, переходить то на той, то на другий бік, куди повійне огняне зарево. Петрову тінь мов хто укопав серед хати, стоїть вона, то підскакує вгору, то опускається униз; а тінь Попенкова ні всидить, ні встоїть, ні влечить. То вона опиниться коло тіні Жукової, задравши догори одну ногу; то сяде і колишеться нарівні з тінню Петровою; то склониться до тіні Шестірного, мов хоче поцілуватися з нею; то заскаче-застрибає по всій хаті, по всіх кутках... Коли тіні стрибають, бігають, трусяться, товариство, не примічаючи того, веде мирну розмову. Попенко розказує про своїх знайомих бурсаків; про їх завзяття, про п'яницькі бенкети, про розбої цілої валки обходу, про попівен, попів, матушок.

— Попенку! — обізвав його Жук: — Оце ти розказуєш нам про свою братію, — смієшся, глузуєш з неї. А що ти думаєш за себе? Куди себе приткнеш, де подісишся? Мабуть, як і дід, прадід та батько, поюртуєшся, покрутишся, поки молодий, а там — і собі, протертою ними стежкою підеш... Візьмеш за руку яку попівну, поведеш її в церкву, наречеш своєю жінкою, станеш попом, зів'єш своє кубло та й будеш божу службу правити, народжених хрестити, померших ховати, молодих вінчати?.. Чи як?

— Атож! — одказав Попенко: — Учись, учись у цій проклятій бурсі, та й покинь хіба на самому кінці? Себто: пливи-пливи, та на березі і втопись?.. Ні, може, і погуляю який там рік, або два, поки вишукаю багатшу попівну, та кращу парафію; а там... пострижуся.— Нам один шлях!

— Чого один? А далі вчитись? — пита Жук.

— В академію? Ну її, ще в ченці пострижуть.

— А в університет? Тепер же і вам можна...

— Чого я туди піду? чого я там не бачив? Хіба мені університет хліба дасть? Тут уже певне знаєш, що хліб буде, а там — попошукай його! Багато доводилось бачити студентів, що в драних штанях ходять...

— Та-ак! — одказав Жук і замовк, задумався.— Та воно, і попом бувши, можна людям добро робити, — трохи згодом мовив.— Та ще, дивись, чи не більше, ніж кому другому, бо піп так близько стоїть до народу; люди звикли його батюшкою звати... От і будь їм за батька, Грицьку! Заведи школу — учитися; у свята — народні бесіди, поучай уму-розуму. Погано, що у вас медицини не вчать; вона б якраз пригодилася попові.

— Ту-у-ди!— розтягаючи, одказав Попенко.— Ради чого я це все буду робити? Що воно мені, хліба дасть? грошей дасть?.. Мужик поки ще темний, то і в бога вірує; а вивчиться — він і церкву забуде, а про батюшку — поминай як звали! Прийдеться йому коли не з голоду здихати, то над сухарем давитися; та ще й з поученій твоїх він наглумиться...

— Зовсім не так, Грицьку... Зовсім не те... Народ ніколи не забуває того добра, що йому зробиш... Тільки роби справжнє добро, а не шукай слави та грошей через його... Школу постав так, щоб виходили з неї не писарі-п'явки, а грамотні люди.

— Та ради чого я це буду робити? — скрикнув Попенко. — У мене, може, будуть свої діти, котрих треба до розуму довести! Синам — виховання дати, дочкам, — придане надбати... бо хто тепер бере безприданок? Хто ж мені усе це дасть? Твоя школа, твій мир?

— То він, бач, дума, — усміхаючись, мовив Шестірний, — що громада сама своїми силами виб'ється в люди!

— Атож, від кого ж їй допоміжати? Шестірний зареготався.

— Чого ж ти регочеш? Ну, кажи, що думаєш?

— Я? — спитав Шестірний.— Я думаю так: попадись ти оце кому-небудь з такими думками, то й буде тобі на горіхи... Гулятимеш там, де Сидір козам роги править!

— Чого? що ж я кажу таке?

— Як що? Хіба не видно, куди ти стрижеш? Громада, мовляв, сама себе знає! їй не треба ні старших, ні...

— Воно, коли хоч, то краще б було, коли б усі були рівні, — почав Жук.— Оже, коли цього ще немає, то я його і не чіпаю. Я кажу тільки, що громаді нічого від теперішніх своїх старших добра ждати. Коли сама вона не придбає, то даремні її надії!

— Як же вона сама придбає?

— А ось як... По-моєму, усяк, хто трохи вище став від сірої маси народу, — не лізь у пани, не висисай з народу крові, а віддай народові все те, що через його придбав.— Се кажучи, Жук устав — і погляд його світив на всю хату.

— Що я через народ придбав? — допитувався Шестірний: — науку дав мені твій народ?

— Дав! — з запалом відказав Жук.— Він гроші дав, щоб тебе навчали!

— А віддай йому назад ті гроші, то, думаєш — науку заведе він на них? У шинку проп'є!

— Що ти сим хочеш сказати?

— Що без правителів твій народ ні к бісу не годиться!

— Хто ж про се спорить? Ти мене не розумієш... Нащо і правителі, як не на те, щоб вести народ уперед? Знай же це! Тільки ж знай і те, що правитель твій ніколи не віддасть усього своєму народові. Він ніколи не зречеться ні свого права, ні своєї власті — ні тоді навіть, коли вдасть його зовсім не потрібна буде!

— Такого часу ніколи не буде! — одказав Шестірний.— Завжди будуть поміж людьми викидатись і розумніші від других і удатніші. Вони-то і будуть правити громадою.

— Чи правити-то? А чи не пильнувати про громадське добро, без твого правежу?

— Тож — і добро пильнувати... Жук, мов опарений, скинув на Шестірного грізний погляд.

— Ти, певно, в управителі полізеш? — якось глухо запитав він.

— Атож! Ширша постать — більше нажнеш, Огонь у печі потухав; перегоріле угілля тліло, та вже не давало того світу. Ще спереду виднілись червонуваті постаті товариства; зате за спиною стояла ніч і заливала все темнотою. При останніх словах Шестірного у печі звідкись невідомо схопився тоненький струмочок огню, видко, знайшовся десь неперегорілий прутик, і огонь освітив усю хату. Обличчя Шестірного виступило ясне, моложаве, з білими вищиреними зубами, наче збиралося уп'ястись ними в кого-небудь. Обличчя Жукове було хмуре-чорне, а очі кидали гнівний гострий погляд. За спиною, наче стовпець, стояв Попенко, з заложеними в кишені руками; а Петро сидів рядом з Жуком і добрим поглядом дивився на його, немов збирався сказати: "Годі, перестань! тут не знайти тобі теплого привіту своїм самотнім думкам... Бач, яким холодом навкруги дише!" — То було на хвилину.

Прутик, гнучись у три погібелі, не забарився згоріти — і світ потух; білий попіл прикрив зверху червоне вугілля... Повіяло справді холодом; обдало темнотою, забуттям...

Петро Федорович закрив очі. Чи то сон був, чи мана його? Навряд чи сон, бо Петро Федорович кинувся, мов опечений. Він хотів щось сказати, та язик не повертався у роті — задубів; важке зітхання сперлося в грудях. Він похлинувся ним, як похлинається чоловік водою; а перед очима стояла вже нова мана...

Стояв цілий збір учеників, учителів, інспектор, директор. На столі лежала книжка у жовтій палітурці, та сама книжка, котру не раз читав Петрові Жук і котру витрусив у його надзиратель. Як він про неї дознався і як вона перейшла з самого споду скриньки до божниці, — про те ніхто не знав. Знав тільки Петро, що звечора Жук з Шестірним за щось довго змагались; а на другий день прийшов надзиратель і поліз до божниці...

У зборі усі були похмурі; усі ждали чогось страшного, — наче усі були на кару виведені... Ось прочитали про вину Жукову... Ось оддали йому щось у руки... Цілий

збор заколихався — і Жук вийшов з гімназії...

Коли вернувся Петрусь додому, то Жук укладав уже свої пожитки. Він був якось разом і хмурий, і ясний, і тривожно бубонів:

— Петре! тепер мої руки розв'язалися. Сім рік вони були спутані, — сім рік в мою голову заганяли цвяшки гімназичної науки... Як вона досі не тріснула від неї?! А коли залилася ціла, то нічого про се й згадувати.

— Як же ти тепер думаєш бути? — питав його Петрусь.

— Так, як і всі люди... Що ж? доступу мені в університет немає... Подякуй за се від мене Шестірному: скажи йому, що він не забариться високо піти угору. Це не останнє наше розставання, ми з ним повинні стрінутись знову, — може, в таких узьких суточках, де вже не розминемося так... Одначе, хоч і не кажи: він сам добре знає! А сам ти, Петре, бережи себе, своєї душі, свого серця... Може, тобі коли прийдеться круто на цьому широкому світі, — знай: — оця рука, на скільки зможе, допоможе тобі!

Жук подав Петрові руку — свою велику, чорну, гарячу руку... Петро плакав. Обнялись — поцілувалися. Жук зложив свої пожитки на віз, сів — і поїхав. Мов хто криги приложив до Петрового серця, коли повозка окрилася з очей; мов хто здавив його за горло руками: сльози у три руч'ї облили його лице... Він упав на постелю — і довго плакав, важко плакав... аж поки не спустилося сонце за гору, не обгорнула ніч землю; аж поки не прийшов Шестірний з гостей, червоний, веселий. Від його страшенно несло хмелем... За ним незабаром убіг Попенко. Він десь цілий день крився. Ускочивши в хату, він мав щось сказати Жукові — і великим дивом дивувався, як почув, що Жука вже немає і не буде.

— Таки здобувся свого... А й огнем же грав! — вимовив він, зітхнувши.

Сідало сонечко в сизо-червоні хмари; мов шматки розірваної ганчірки, висіли вони над горою, а зверху їх гоготіло червоне зарево. Коли зарево блідніло-зменшалося, хмари, мов живі страховища, роздimalися-піднімалися — і щось страшне бубоніли, блимаючи огненними очима. Ніч чорною марою налягла на землю — і зорі не хотіли її звеселити. Темно, душно, парно, як буває душно і парно літньої ночі перед дощем. Ось і він не забарився... Шкваркнула блискавиця, обвиваючи огненным поясом тюрму, і спустилася стрілою у яр, гогонула земля, тіпаючи на своїх широких грудях, як пір'їну, здоровенні палати, височенні церкви і невеличкі хати; зацокотали шибки у вікнах; струснули підвалини; загуло-зашуміло в повітрі... Дощ, як з відра, линув на землю — і зразу покрив її калюжами. Побігли швидко, мов ящірки, патьоки з гір, стрибаючи на переступах, в'ючись гадюками по ровах, щось глухо булькочучи, грізно пінючи; зашуміла вода на низині, шукаючи виходу і, не знаходячи, щось булькотала своїм бульбашковим язиком, наче сердилася... Моргала моргавка з усіх боків; переписувала темряву покрученими стрілами блискавиця; а грім гукав-торохтав на увесь світ своїм страшним гуком.

Усе те слухали люди з великим страхом у душі і молилися, щоб господь їх помилював, одвернув свою караючу руку. Чули те і тюремщики — і якісь лихі почуття закрадалися у потайники їх серця; вони і собі молилися, — молилися, щоб грізний грім

розбив їх домівку, а блискавиця обернула її у попіл... Злі, лихі люди! Їм і трохи не шкода свого безпечного захисту, даремного хліба... Злі, лихі люди!

Помчалися темнії хмари далі, зоставляючи по своєму сліду воду, понеслися вони на другий край, гудючи та блимаючи: край чистого неба усміхнувся своїм голубим личком, з блискучими зірочками-очима. Повіяв легенький вітрець, струшуючи з листу неопалі краплі, блиснув місяць — і усміхнулась до його земля. Заходив він, мов дозорчий, по горах, по долинах, по людських оселях; заглядає у темні шибки вікон довідатись, чи впокоїлися люди; прокрався крізь цямрину в криницю; пірнув на саме дно невеличкою іскоркою, — вискочив — і пішов нікати по калюжах, заглядаючи в яри, зазираючи в провалля.

Люди, зрадівши, що минула лиха година, слалися спати. Розбишаки безнадійно махнули рукою, зо зла сплюнули — і собі простяглися, мов собаки, на своїх нарах... Сказано: злі, лихі люди!

Петро Федорович не спав. Він слухав, як достукувався дощ у його вікно; як гула хата, коли розкочувалися страшні грюканини грому; додивлявся, які кривульки чертили блискавиці... Коли ж усе затихло, як занімів надвірний гомін, — знову стала над його очима знайома пляма; знову заходили по їй знайомі тіні...

Ось він мчиться додому — вільний, скінчивши гімназію. У його, пилом припалій, голові зароїлися усякі думки. Сонце стоїть серед неба — і світ його розстилається по полю: то половіє на жовтих нив'ях жита, то зеленим огнем горить-миготить на ярині, то червоніє на лапастій гречці... навздогін йому понеслися його думки.

— Чиє се поле? — пита він у машталіра.

— Грапове, — понуро одказує той.

— А де ж людське?

— Се все грапове: верстов на тридцять вповдовж і на двадцять ушир.

І думає він молодою головою: чи грап-то його оброблює; чи копаються його білі руки у сій чорній землі? А серце йому шепче: ні, грап у столиці гуляє; тепло йому і затишно; весело і розкішно; не знає він ні в чому недостатчі, — бо не знає і краю у своєму добрі... Тут, замість його, німець заправляє: чужими руками землю оре, чужою працею орудує, а жид за те гроші носе... Тепло німцеві, тепло і жидові! Куплене добро, добуте чужою працею, склали на мужичі хури; без краю потяглися вони степом до залізниці; а там — залізний кінь помчить їх до моря, а море підхопить на свої чорні ребра — і понесе по всьому великому світу, по всій широкій землі, кинувши дома стільки, скільки треба, щоб не поздыхали з голоду робочі руки... Добро пішло по світу, а гроші до пана... І гудуть його палати серед столиці бенкетами, грають ognями, блищать золотом. А тут, серед поля, скиглить голодний люд свою голодну пісню... Стелеться вона вітром на змочених його потом ланах, а сонце їх золотить своїм ясним світом... Що йому до того, хто плаче, хто скаче? Воно всім однаково світить, усім однаково гріє...

І темніє світ у Петрових очах, — застилає його важка туга.

Ось бовваніє завод. Височенний димар викидає клубки чорного диму.

— Що то? — пита Петро.

— Винниця.

— Чия?

— Грапова. Жид куре.

— А то чий палац?

— Грапів. Німець живе...

А то на пригірку чії чорніють хати з кривими верхами, дірчавими оселями, оббиті дощем, обшпуговані негодою?" — думає сам собі Петро.

— Торкай, торкай коней! — каже він, одвертаючи своє лице від того...

Коні помчались; дзвоник залізним язиком вибива йому зичну, голодну пісню... І гуде та пісня увесь шлях, усю велику дорогу, аж до рідного дому. Там стрівають його рідний батько і мати. Постаріли обоє, згорбилися.

Не старіє тільки радість в їх серці: батько радіє своїм сином; мати не надивиться на свого сокола.

— А куди, сину, тепер?

— Туди, куди й усі. До університету, у Київ.

— Тепер, сину, небезпечно по тих неверситетах, — каже мати: — ганяють вашого брата; кажуть: з учених все лихо встає...

— Петро не той, стара, — перебиває батько, — він не стане з такими якшатися!

У Петра дух захопило у грудях. Шкода йому рідного батька й матері, що зросли в інших установах, викохалися на інших звичаях... "Что мне й тебе, жено?" — вчувається йому — і носиться перед його очима святий образ святого чоловіка.

— Чи знаєш, сину, Шестірного? — питає мати.— Ви з ним хоч і не разом ішли, та ти б повинен його пам'ятати.

— А що він?

— У столиці вчиться. Через рік, кажуть, великим паном буде...

— А Жук де? — пита Петро.

— То — пропащий, сину! — безнадійно відказала мати.

— Як саме?

— Так. Змандрував кудись. На заробітки пішов — чи що; тільки як пішов — то й слух за його запав. Бідна мати часом до нас прийде; розпитує за тебе — і плаче-плаче, розказуючи за свого. "Чи йому недобре дома жилося? чи він у чому недостатчу терпів?.. Ніт же, узяв у голову: на заробітки піду! І пішов, і скрився мій сокіл, і нема від його ні вістки, ні чутки!" Та так плаче, так плаче, сердешна мати!..

Канікули не забарилися пробігти. Петро знову в дорозі... Виряжав його батько, наставляючи; виряжала мати, наказуючи, щоб стеріг себе, не давався у руки лихим людям, котрих тепер стільки розвелось, що хочать в достачах усіх порівняти, — зрікаються свого добра, свого роду і йдуть на неминучу погибіль. "То — лихі люди!" — каже мати. А серце Петрове болить разом з матернім серцем... йому вчувається пісня голодного люду; йому ввижаються їх недостачі, чорні коряві руки, попечене обличчя, їх нечесані кустраті голови... Ось ціла вервечка їх, з засуканими по лікоть рукавами, з перегнутими спинами, ворущаться по жовтій ниві... як кряк журавлів, тихо-помалу

сунуть вони уперед та вперед, колишучись-хитаючись; поперед їх — стіна жита; позаду, — як побите військо, снопи лежать рядами... Кланяються довгі стеблі додолу, лягають під їх зубчатими серпами... Сонце стоїть над головою; пече, а не гріє... Біжить піт з женців, заливає очі, капає з носа, мов з лійки. А вони все колишуться, все посуваються далі та далі... Ось підвелася одна молодиця у чорній дерзі, підперезана червоною крайкою. Ухопилася вона від нестямки руками за спину і, охаючи, розгинається.

— Боже поможи! — обізвався Петро з воза.

— Спасибі.

— Своє жнете?

— Ні, панське.

— Аз якого?

— З десятого...

Машталір зупиняв коней, даючи волю паничеві побалакати.

— Поганяй! поганяй швидше! — каже Петро. Коні рвонули; курява знялася — і видно тільки було, що молодиця знову схилилася — і знову заколихалася її постать. Далі курява усе закрила. "Лихі, лихі люди", — думається Петрові, а серце його щемить-боліє. Окриває його важка туга; обгортають голову чорні думки; а перед очима — з одного боку мати шепче: "лихі люди!", а з другого-вони-лихі, і вказують йому на тільки що минуле поле. "Дивись, дивись!" — мов кажуть їх понурі очі... Петро і без того бачить... "Ой, мати, мати! ти ж учиш любити!" — шепче Петро... Виринається з його душі крик журби, лемент горя і росте, росте у його серці, окриває думками голову, ширить-просторить перед очима знайоме поле, перегнутих людей...

Скільки раз по зеленій весні Бачиш вас по долинах розлогих? Чуєш ваші тяжкі пісні, Ту голодну молитву до бога?! — шепчуть гарячі уста Петрові.

І тепер, тільки вийди на шлях, Ховрашки мов, розкинулись люди По безкраїх розлогих степах, І їх пісня тугу мою буде... Та туга з їх сльозами зросла, У нужді та неволі кохалась, Через те і важкая безмірно така, І, як степ той, широка, безкрая!

Далі... Далі... степи широкі; могили високі; села з дрібною дітворою, що в одних сорочках, побравшись за руки, ганяє по вулицях, босими ногами слід пише, малими руками підкидає пил угору і криє себе, мов запоною, від цікавих очей... Німі хутори між горами, покій котрих сторожать зелені верби, посхилявши свої віти над ставами... Города курні, нечисті, з тиском жидови, що, як черва та, кишать серед базару, серед міста, виглядаючи з крамниць, з шинків... І знову поле, і знову перегнуті люди, могили, хутори, села, города, і нудна та курна дорога... Далі... далі... Ось засиніла на небосклоні попруга. Чи ліс то, чи гори? Ось блиснула золота баня з церкви, зазеленіла її покрівля; забілили боки... Цілий ряд палат, будинків, мов низка білих зубів, виставилися на горі... Київ, Київ!... Тихий, мов підземний гомін, разом із забоями дзвонів доноситься до його вуха... Де ж Дніпро? Ось і він — синій, аж чорний, мов шкура велетця-змія, піднімає свою гребенясту спину, роздимає покручені боки і з ревом та гуком стрибає на глиняний берег: думка-то збити з ніг німу величезну гору!.. І сердитий! лютуючи від невдачі, котить назад свою піняву хвилю... Далі... швидше! кватиря на кінці Києва...

університет... товариство. Скільки-то його? З різних кінців, з різних сторін назліталось юнацтво набиратися розуму, слухати правди-слова. І всі молоді, як перемиті, і всі, — хоч часом прикриті і латами, пригнічені нуждою, — а з гарячим завзяттям у серці боротися з нею, — з дужими руками помірятися з життям, — з молодого головою, повною надій широких, шукання правди... І все те тільки і дивиться уперед, тільки й знаходе там свою утіху, свою радість, своє добро. Теперішнє, що колесить кругом його, таке непривітне, таке темне, безрадісне!.. Там тільки, у туманному просторі грядущого, горить-сяє ясне сонечко правди! До його, до того кращого стану, де не чути сліз та горя, де не видно нужди та недостачі, де воля усміхається своїм теплим сміхом, — до того тільки й назброїлися оці молоді сили! Кожен тільки тим живе і дише, кожному воно сниться й увижається. А тут? перед очима? Се треба розвіяти, як пил; змести — як нечистоту, вирвати з корінням — як жалку кропиву... Прикрим поглядом дивляться на його молоді очі; холодним сміхом обдають його гарячі уста... Тепле юнацтво! чесне юнацтво! З його клекотом зливав свій голос і Петро: до його надій приклонив він і свою душу; до його сили приложив і свої руки — і... помчався по тій широкій річці розумового життя, яку котять університети.

Він, такий чулий до сліз та болю, уразливий до безталання та нужди, — він узявся ті сльози виливати, ту нужду показувати... Гарячим словом, мов гострим ножом, він вирізував-обчірчував тяжкі візерунки нужди; в страшних постановах безнадійності та горя малював він її гіркі затії. Перед очима він ставив живих людей, з живими муками, з своїми невеличкими надіями: тільки хату теплу, працю повсякчасну, безнужне життя, — і того нема!.. І стогнали перед очима люди, розливаючи свої живі сльози... Товариство обгорнуло Петра, як доброго товариша; привітало, як свого талановитого писаку. Воно поклало великі надії на його; помагало йому у його праці — то добрим словом, то розумною порадою.

— Знаєш, Петре, що тобі бракує? — раз спитав його один з товаришів, прослухавши сумну Петрову приповідку, як жид обдурює хлібороба.

— А що? Кажи...

— Ти мало бачив людей. Ти все малюєш нам тільки своїх хліборобів та орачів. Правда, добре малюєш; та хіба ж тільки все хлібороби та хлібороби. Є багато й майстрових, усяких ремесників. Ти нігде їх нам не виводив, не показував, буцім їх і немає, і ніхто їх не бачив ніколи. Чого краще? Щоб не далеко ходити — ти бачив наших рибалок?

— Ні.

— Ге-е! Завтра, братця, ходімо на рибалки. Чуєте? Завтра, чуть зоря, туди. Там можна і страви зварити, хліба тільки візьмемо з собою.

— Добре! добре!

Другого дня, ще сонечко не виткнулось з-за гори, ще не встигло продрати свої огненні очі, коли київські гори курилися туманом, а Дніпро, запнувшись своєю димчатою запоною, ховався від людських очей, — по зеленій оболоні метушилися в тумані щось за тіні. То Петро з товариством простував до рибалок. Туман обдавав їх

своєю холодною парою; осідав на їх одежі дошовими краплями; велика роса мочила їх ноги. Вони, не потураючи на те, ішли собі, — молоді, жваві, веселі. Вели жартовливу розмову; співали пісень; ганялися один за одним. Ось крізь сірий туман щось зачорніло: пляма дедалі все висовувалась, виразніше витикалась.

— Що то — сіно? — спитався хтось.

— Та то ж курінь.

Підійшли. Кругом куреня не видно нікого, тільки поверх його лежали сітки та геть осторонь на вбитих у-землю кілках дебелив невід.

— Чи тут є хто? — відхиляючи двері в курінь, спитався один з товариства.

Звідти не окликався ніхто. Декотрі порвалися увійти в курінь.

— Не ходи туди. Там немає нікого. — Та ні, он щось чорніє, — сказав один і, нагнувши голову, поліз. За ним — другі.

В курені було вогко; трюхла солома жовтіла на долівці; по боках стояли казанки, лежали торби; в одній мисці жебрила мілька, у другій — жовтіло пшоно. Ген — аж у самому геть кутку на розісланому сіряку лежав чоловік. Голова його закустрана; борода висипала як щітка; обличчя — одні кістки, обмотані блідою шкурою; очі великі горіли якимсь болізним огнем. Чоловік лежав і, не обзиваючись, дивився на їх своїми гарячими очима.

— Здорові були! — привітало його товариство. Чоловік скривився і ледве чутно вимовив:

— Здорові.

— Що це ви, дядьку, недужі?

— Ох! бодай не казати! — і безнадійно махнув рукою.

— Ті То ж у вас болить?

— Та все болить...— Чоловік став підводитись, і чутно було, як хрущали його кістки.— А найбільше руки, — передихаючи, вимовив він.— Ще хоч би не сі виразки, — і показав свої чорні порізані пальці. Широкі шрами, уже підживші, перетиналися недавніми, що мов серпом були порізані, червоніли і ятрилися.— Сказано, не можна ні до чого і доторкнутись... аж пече — так болить. Пальців не можна зігнути... О-ох! — Він узявся за голову рукою і промочив смажні уста язиком.

Товариство з жалем дивилося на його.

— А де ж ваші?

— Та ще не вернулися. Вони надходять тоді, як сонце геть підіб'ється... А ви що за люди?

— Та ми з города... Вийшли погуляти, та й завернули. "Чи не можна б у вас риби добути?

— Підождіть, наші прийдуть. Може, і можна буде. Не ловиться щось і риба тепер. Чи її вже виловлено, чи такі вже літа настали, — господь його знає! Колись було закинеш раз невід — насилу витягнеш; а тепер бовтаєшся-бовтаєшся цілу ніч, змокнеш, виморишся, як собака; а що того влову? І на базар соромно поткнутись. А треба ж то і за воду заплатити, і на невід відділити... Б'єшся-б'єшся, як та риба об лід; а що того

заробітку? Що заробив — те й віддав; а собі знову позичай... Трудне наше життя. Ще хоч би здоровий був, а то — от валяєшся, як я тепер... то вже краще з човна в Дніпро головою! Вчора жінка приходила... їсти, каже, нічого... Думка-то чоловік заробив... А чоловік — дохлий валяється... Посиділа-посиділа, пожурилася-поплакала, та з тим і додому пішла.— Знову чоловік провів по любові рукою, знову промочив язиком смажні уста.

Товариство заметушилося, почало шептатись... Декілько срібляків упало коло чоловіка, на сіряк.

— Нащо се? — спитався той.

— Візьміть, дядьку; на ліки буде.

— Спасибі вам!

Сонце почало пробиватися крізь густе курище туману, здавалося — мов хто стиглий червоний кавун викотив з-за гори. Туман почав рідшати, підніматись угору. До куреня доносився глухий людський гомін і томлене чавкання чобіт.

— От, і наші ідуть, — сказав чоловік.

Гомін наближався: стали виразно доноситись слова. Чогось затіпалось серце Петрове, коли він почув той гомін. Щось за рідний, знайомий голос здався йому. Товариство почало виходити з куреня; здоровкалось з рибалками, котрі порались то коло снасті, то коло свого убогого добутку. Ті знімали сухий невід, навішували мокрий, щоб просушувався. Чорний мордатий чоловік; як ведмідь зарослий, ухопив здоровенну кошевку з рибою і з натугою поніс її у курінь.

— Що, Пилипе, не краще тобі? — спитав він недужого.

Ще знайоміше здався той голос Петрові: він чув десь його, та не пригадає де.

Петро напрямивсь до куреня. Чорний чоловік якраз виходив з дверей; очі їх стрілися.

— Жук! — скрикнув Петро.

— Петре! — придавив Жук — і кинулись один одного обнімати, цілувати.

Рибалки, витріщившись, дивувалися, що панич так обнімається та вицілюється з їх чорним товаришем.

— Як се ти? Яким побитом? Неждано, негадане! — казав Петро.

— Отак, як бач. Рибу ловимо.

— Братця! — гукнув Петро до своїх. — Мій давній товариш — Жук.

Товариство підходило, знайомилось. Жук познайомив і їх з своїм товариством.

Незабаром заблищало огнище коло куреня, захитався казан на триніжку: варилося снідання. Рибалки і студенти, як рідні брати, перемішалися між собою, — посідали кружком недалеко від багаття — і почали балакати. Деякі розпитували рибалок про їх працю, про влови, про снасть; ті одказували, і розказували. Жук з Петром одрізнилися геть осторонь і вели між собою розмову.

— Так се ти приїхав у Київ премудрості набиратись? — питає Жук Петра.

— Як і всі.— А ти ж?

— Як бач. Шукаємо премудрості у Дніпрі... — Коли був я дома, то твоя мати скільки

разів була у наших. Розпитувала все за тебе: чи не чув, де ти? Плакала...— повідав Петро.

— Не вона одна плаче на цьому світі, — журливо одказав Жук.— Ще її доля і нічого. Другим їсти нічого, у чужій холодній хаті коліють. Що ж будемо робити?

— То ти хоч би написав до неї, що живий, мов, здоровий.

— Нащо? Щоб приїхала сюди довідатись? Не треба!

Розмова на часину перервалася; обидва задумалися.

— Не так, Петре, — почав знову Жук журливим голосом, — не так наше життя порізнилося, щоб ждав я від моєї матері собі помочі... Вона, вигодувана ще за часів кріпацтва, виношена кріпацькими руками, вихолена у панській сім'ї, не буде чистити тії риби, що син її наловив своїми руками; не буде ходити коло мого товариства, коли воно зляже, як отой лежить; не дасть свого добра гоїти болячі виразки та порізи; не допоможе бідній сім'ї безталанного рибалки, коли заробітку немає, і вона холодна й голодна клене своє тяжке життя у чужій хаті... Чого ж нам сходитись? навіщо стрічатись? Щоб вилити каплю панських сліз на якесь безталання свого сина?.. Господь з ними! Хай дожива вона віку на своєму добрі, а я... Я, як бач: знайшов собі захист і роботу! Коли б ти знав, що за добру душу та серце має оцей темний та необтесаний мужик, як його усі величають, йому просвіти бракує — правда! Та де ж йому її узяти, коли йому й хліба не стає?! А що до душі та до серця, — то хай наші просвітителі поповчатся у його і добро так любити, і лихе прощати... Я, Петре, з цим сірим мужиком косив по катеринославських степах; тягав чуже добро з барок і нагужав судна на Дніпрянському лимані, був по всяких заводах... І всюди він однаковий! Все він теплий, привітний... Тепер-от — рибалкую...

Що ж тебе сюди привело?

— Сюди?.. От ви й в Києві живете і людьми освіченими зоветесь! Здається б, повинні повернути очі на громадські справи... Кому ж то більше, як не вам?.. Коли бачу — кий біс! Вас горне до себе наука, просвіта, розумові замахы, а до життя, до громадських справ — вам немає діла! А коли б ви знали, скільки сліз та горя веде за собою яка-небудь одна справа, одна установа, що, сидючи в теплих хатах, вигадують ваші ж просвітителі! Вам байдуже, що зробив з рибалками хоч би один тільки закон про оренду озер та зато-ків?! Удавила б Київ тая тисяча-друга рублів, що наймає він свої рибні лови?.. А, подивився б ти! скільки-то рук зосталося без роботи, скільки голодних ротів швендяє по городу?! Подивився б ти, яка драма, німа драма, йшла і ще йде он по тих обідраних, облупаних хатках? Там з голоду люди здихають! А яка шкода, яка велика утрата в тому, що зовуть вони "духом підприємливості", коли б вона заснувалася не на кулацькому праві, не на грошах орендарів, а на праці намозолених рук робочого люду? Спершу всі ці рибалки ділились на невеличкі гурти; кожен гурт мав свій громадський невід, свої сітки, свої снасті; чоловіки ловили рибу; жінки їх перепродували — і заробітком ділились порівну. Потім сказали: "плати за воду!" Чув: за воду?! Хай так... Склалися гуртом собі — платили! Чого б, здається, більше? Ні, знайшлися такі, що заздро дивились і на сей заробіток. Замулила їм очі та щербата

копійка, що лежить в кишені бідного чоловіка... Заздро стало, що в рибалки в кошику тріпається деколи жива осятрина або стерлядь... Вони думають, що він її уминає з борщем, або з юшкою. А того й не бачать, що той осятер або тая стерлядь тільки й боронить його від голодної смерті! А скільки вона стоїла порізаних пальців, безсонних нічок, тривоги сім'ї! — чи не сталося там чого з чоловіком або батьком? чи не ковтнула його чорна дніпрова хвиля?.. Того ніхто не чув і не бачив... Бачить осятрину або стерлядь — йому й заздро стає! Щоб лопнули ті ненажерливі очі!.. От і пішов він у думу і наддав тисячею більше від рибалок... А наші просвітителі і тому раді, — може, що і їм перепаде з тієї тисячі!.. Завів орендар свій невід, сітки, снасті; понаймав робочих і не пускає нікого на своїй часті ловити... Приходиться другим з голоду здихати... Що йому за діло? Він купив право на улов, а ти хоч і здихай! Коли в тебе є гроші, — іди поміряйся з ним, а немає — здихай!.. От яким побитом погибли наші рибальські громади! Оце одну якось настигав я; держу, підучую боротись, — та не знаю, що з цього вийде... Поки що все гаразд... Так отаке моє життя, Петре! А ти ж як думаєш за себе? Куди приткнешся?

— Я? я ще не знаю, що з мене буде; куди себе ткну. Набираюсь поки що сили; придивляюся до людей і їх життя, — думка колись виводити.

— Писателем хочеш стати?

— Еге ж. А ти як думаєш про се? Жук скривився, почухався.

— Ти не згоджуєшся? — спитав Петро.

— Любов виспівувати? — бевкнув Жук. Наче холодною водою обдали ті слова Петра; зневага й ураза пройняли його серце. Жук помітив.

— Вибач, Петре, — промовив він далі.— Я, коли хоч, не бачу справжнього діла з писательства... Що се за діло? Так, з жиру багаті люди, не знаючи нужди, забавляються.

— Он куди ти ухопив! — сказав Петро.— Довго ж ти таки возився з темним людом, — додав, подумавши.

— Та й сам їх миром помазався?

— Ні, гірше... й у простого народу є пісня, казка...

— Що ж він нею живе?

— Живе у часи спочинку. Коли руки його спочивають, душа й серце просять роботи.

— Хай і так... Тільки се не дає йому їсти.

— Не дає. Ти вчиш його найлегше хліба добути, а я звертаю людську увагу на страшні картини нужди та горя, бужу жаль у серці...

Жук зареготався.

— Вибач мені, Петре! Зділай милость, вибач за мій регіт! О-ох! не зможу ж я удержатися, дивлячись на те, що ти таким благим оком та добрим серцем поглядаєш на діла миру сього. Хіба золото має серце? Хіба метал проймеш словом? О, Петре! О, голубе мій! Не тут би тобі жити; не з цими закам'янілими душами...

— Коли вода камінь пробиває, а то б живе слово не дійшло до душі, — одказав

Петро.

— А через скільки літ ти повернеш людські голови на сей шлях? — спитав Жук. — Дай боже, щоб через вік спізнали тебе люди і почали так благо думати, як ти думаєш!.. Візьми великих учителів, — глянь на самого Христа... А я, Петре, тепер живу... сьогодні живу і сьогодні нема мені чого їсти, немає хліба сьогодні... Що ж мені з того, що через вік буде, коли я сьогодні з голоду здихаю?

— Не можна ж усього зразу узяти.

— Брехня! — скрикнув Жук. — Не можна усього, бери частину!.. Я довго, Петре, думав над цим, і додумавсь ось до чого: Не можна проською — бери силою! Бийся! борися, — а бери, добувай!

Петро мав був перечити.

— Стій! не переч! ми нічого не виспоримо... Ходімо краще їсти... Ми розуміємо добре один одного, — сказав, задумавшись, Жук. — Я тільки бачу, що шляхи наші різні, а становище їх, Петре, однакове... Де воно буде — чи на шибениці, чи у Дніпрі... Все одно, де б не було!

Мов хто обложив кригою Петрове серце, мов хто холодними руками взявся за його горло від тих слів. Темне і непривітне грядуще підняло свою запону — і глянуло холодними очима... Петро скрикнув і прокинувся.

Світ борюкався з темнотою; у вікно заглядав він мутними очима; а по кутках, мов трясця, тіпалися померки. Петро підвівся, сів. Серце його страшно билось, голова горіла. Сон, як живі очевидячки, стояв перед очима... думки потягли його далі.

Далі він бачить, як усі прийнялися снідати, пересипаючи сьорбання юшки веселою жартовливою розмовою. Потім рибалки повкладалися спати, один Жук не лягав. Він водив Петра усюди; показував рибальські снасті, розказував, куди, що й як. Далі обід-сон...

Сонце спускалося надвечір, як рибалки почали збиратись на роботу. Товариство почало прощатись.

— А знаєш, де Шестірний? — спитав Петро Жука.

— А де?

— Правовідом...

— О, я так і знав! От, як живі будемо, то побачимо — як він високо піде вгору, — сказав на прощання Жук.

Товариство повернуло на Київ, а рибалки — до човнів.

Часто після того Петро із товариством, і сам ходив до Жука у гості. Приходив і Жук до його. Петро ділився з ним своєю працею. Жук іноді скидав на неї і свою увагу; раїв, як те або друге краще зробити. І вдячний же був за те Петро Жукові! То було слово самого життя; слово чоловіка, котрий не тільки бачив лихо, а й на своїй шкурі звідав його.

Далі... далі... Минали дні за днями... Петро все глибше та глибше заривався у свою працю, зживався з своєю роботою. Страшна драма рибальського голоду лежала вже у його на столі. Живі люди, живі їх муки заставили і самого Жука здивуватись

неабиякому талантові Петровому. Захотілося Петрові далі йти; захотілося самому повитати у других обставинах життя. Забажалося йому побути між "халамидниками" — тими каліками-злодюгами, що оселяють кінці великих міст. Захотілося йому побачити їх долю, їх горе: чим живе і чим дише сей люд. І... поїхав Петро на останні свої канікули не до батька-матері, — поїхав у місто П...

Темна дощова ніч; холодна і непривітна хата, — німі, мовчазні стіни; вікно угорі, перевите залізними штабами, домалювали йому картину життя...

"Хіба се воно? хіба так можна жити?" Він знемігся, упав на постелю... Мороз пробіг поза спиною; жаль здавив серце... "Що я зробив кому? в чім провинився?" — шептав він гарячими устами, не знаючи сам, що й кому.

З грюком і зиком розчинилися двері. Чиясь проворна рука розчиняла їх, і не одну тільки половину, а разом обидві.

Почувся брязкіт шпор, рип чобіт. У хату вступило разом два чоловіки. Один воєнний, у синій одежі, з білими викрутасами над рукою. Петро його пізнав зразу; він познайомився з ним тієї безталанної ночі... Другий молодий, з русавою бородою, удягнений у чорну сукняну одягу з золоченими ґудзиками і з темно-зеленим, гаптованим золотом, коміром; через незастебнуті поли біліла біла, як папір, сорочка; на жилетці бовтався золотий ланцюжок. Сам — невеличкого зросту; рум'яний на виду; очі — жовто-зелені; зуби білі, тонкі та довгі, мов голочки. "Петро скочив з постелі.

А, здоровствуйте, Телепень! Вот где пришлось с вами встретиться! — усміхаючись зеленими очима і вискаряючи білі зуби, привітався він.

Петро уп'ялив у його свої здивовані очі... Чи сон то, чи приява?.. Перед ним стояв Шестірний!

— Мы с вами еще с детства знакомы... Дайте стульев! — крикнув він, повертаючись назад.

Миттю два москалі умчали два стульці, на котрих і посідали Петрові несподівані гості.

— Вы еще из гимназии, помнится... с тем черным... как бишь его?.. Жук, что-ли... — вів далі річ Шестірний: — вы еще с тех лет отличались... исключительным образом мыслей. Помните, желтую книгу, из которой вы черпали идею о лучшем устройстве общества и справедливейшем распределении благ?..

Петро стояв і не зводив з Шестірного своїх здивованих очей.

— Садитесь... Чего вы стоите? — солодко вимовив Шестірний.— Садитесь... расскажите нам все, что вы знаете по этому делу, по которому мне пришлось с вами в таком печальном месте встретиться.— Очі у Шестірного горіли, зуби виблискували.

Петро мовчав — і все дивився на Шестірного. Оже погляд його тепер не світив дивуванням, а якийсь огонь займався у йому: краска облила все обличчя Петрове... Чи то сором, чи гнів опанував його серцем?

— Чего же вы молчите? Садитесь, пожалуйста, и рассказывайте.

Петро ще раз глянув, ще; опустився на кровать — і мовчки ліг. Зуби Шестірного потемніли, покрилися губами.

— Ви забуваєте долг приличия, — здвигаючи брови, мовив офіцер.

— Пусть уж мы с вами были товарищи, — мовив Шестірний, — й теперь вот желаем воскресить всю грубость бывшего товарищества, но!.. в присутствии вот вх... — і він указав на офіцера.

Той вискалив чорні зашмалені тютюном зуби. Петро мовчав.

— Пусть так! — знову почав Шестірний, і очі його загорілися хижим огнем.— Вы, как видно, долгой практикой выработали для своего корпуса два возможных положения: стоячее й лежачее... Пусть так!.. Рассказывайте же нам, хотя лежаче, что вы знаете?

Петро шпарко повернувся на бік. Грізний його погляд упав на офіцера.

— Ви взяли мої бумаги? — скрикнув він.— Покажіть їх прокуророві, — хай він мене винуватить по них, а не пригадує, що колись було в гімназії! — І знову Петро ліг на спину. Шестірний цмокнув, скривився.

— Хорошо! Вы отказываетесь от чистосердечного сознания? Вы отодвигаете руку товарища, которая, может быть, что-нибудь и сделала для вас?

— Я нічого не скажу! — крикнув Петро.— Мені ні в кого й нічого прохати.

— Очень хорошо-с... Ну, нам здесь делать нечего; пойдем далее, — промовив Шестірний до офіцера.

Обидва знялися, порипіли чобітьми — і вийшли. Москалі забрали стільці і — знову зачинилися перед Петровими очима двері.

Гнів і жаль, огонь і холод, несаможиттєва радість і гірка туга разом обхопили Петрове серце. Воно тріпалось, як пташка у клітці; виски сіпало; голова й очі горіли, наче в огні. Миттю він скочив з постелі, ухопився за гарячу голову своїми холодними руками — і, мов навісний, забігав по хаті... Одіймаючи руки від голови і стуляючи їх у кулаки, він затіпався, мов перед смертю і заскреготав зубами... "О, чом я, чом я не вп'явся йому у ті зелені очі?!" — сичав його голос по хаті. Петро знову ухопився руками за голову, знову забігав з одного кутка у другий. Так миша, ускочивши в мишоловку, котра з грюком зачинилася, бігає-метушиться: никне туди; кинеться у другий бік; поверне назад, — нема виходу, немає волі! Залізні пруття кругом оповили її; а над головою стоїть смерть, ряба та люта, з огненними очима, з крюкуватими гострими лапами... І з ляку бігає миша по мишоловці, — ганяє своїми тонкими ніжками по дерев'яній долівці; учепиться зубами в залізний прут, — гризе! Не видержав тонкий зубок — перепався надвоє... Навіщо він тепер? Швидко ні один з їх не буде кусати... І знову миша спробою кидається убік, — знову ганяє по мишоловці...

Над чорною землею прокинувся світ. Не ясним сонячним оком глянув він на неї після похмурої дощової ночі, а повіяв туманом, дихнув важкою парою. Закурілася земля, задиміла; пішов дощ, дрібний та тихий, мов крізь сито засіяв; стрепенулися темні ліси і, розправляючи, підставляли своє загоріле листя під дрібні дощові краплі; зраділа зелена трава і підняла свої гострі листочки угору; засумували пил та куриво — чорною пилюкою укрили всі широкі дороги...

Добиралося до полудня. Кальною вулицею міста П. проїжджав невеличкий візок

парою коненят, котрі аж перепалися. На візку сиділа, прикрита рядом, стара згорблена жінка — і знай молила свого машталіра поганяти скоріше.

— Ради господа бога, ради самого Христа святого, коли ти віруєш у його — поганяй, Іване! — молила вона своїм журливим голосом.— Швидше! швидше! уже ж недалеко... Он до того темного будинку — та й годі! І коням скоріше спочинок буде... Швидше, Іване!

— Та воно ви, пані, цілу дорогу — все швидше та швидше!— одказав машталір:— то он до того ліска, то он до того села, то до тієї хати... Воно-то нам сидіти добро, а коні, гляньте, — аж боки позападали. Ще хоч би не путь така! А то цілу ніч дощ прав, ще й тепер присипає. Ще добрі коні, що не пристали.

— Я ж прошу тебе, Іване, — молила жінка. Іван не сказав нічого; шморгнув тільки батогом по конях, сіпнув віжками — і коні підтюпцем побігли до тюрми. Недалеко від залізної брами зупинив їх Іван. Жінка скинула з себе рядно і показала на світ своє сухе, жовте, посипане зморшками лице. На голові у неї був чорний платок, — на плечах чорна юпочка, з-під котрої вибивалося чорне плаття; на обличчі й очах лежала чорна туга. Трусячись, тільки не від холоду, видно, злізла стара з візка і не пішла — побігла до брами.

— Чи можна бачити смотрителя? — спитала вона часового.

Той гукнув у віконечко; перегук почувся з двору, — швиденько забряжчали ключі, загарчали засови... Брама розчинилася, упустила стару — і знову зачинилася.

— Ви чого? — спитав її неласкаве худий, шолудивий смотритель.

— Побачитись з сином.

— Опізнилися, матушка!

У старої щось покотилося по щоці... То, може, дощова крапля упала з платка на обличчя?.. Смотрителеві було байдуже до того. Та й кому ж до того діло?!

— Опізнилися, кажу! — знову мовив смотритель і одвернувся.

— Боже ж мій! Коли ж мені прийти?

— Прийом до обіду тільки буває.

— Я ж здалека приїхала... За сотню верст забилася... Змилосердіться надо мною, — кланяючись, прохала стара.

Смотритель мугикнув, щось процідив крізь зуби і сплюнув.

— З ким ви хочете бачитись?— спитав, помовчавши.

— З сином... з Петром Телепнем.

— З Телепнем? — спитав смотритель таким голосом, що аж у серці старої похололо.

— Еге... з Петрусем; з моїм єдиним сином.

— З ним не можна!

— Зовсім не можна? — ледве вимовила стара.

— Сьогодні не можна; а завтра, як вихлопочете розрішення, то до обіду можна.

— У кого ж те розрішення брати?

— У полковника...— І смотритель сказав прозвище.

— Боже ж мій! Я ж не знаю, де він живе: я приїзжа людина... У мене немає нікого

знайомого, хто б указав.

— Язык, матушка, до Києва доводить! Знову щось за вода змила обличчя старої. Постояла вона, постояла — і, хитаючись, пішла назад.

— Треба, Іване, ще до полковника їхати. Так не пускають... — ридаючи, казала вона своєму непривітному машталірові.

— Я так і знав! — гукнув той.— Ще по городу будемо крутитись; шукати якогось полковника... Господи боже мій! Коли вже ми спочинемо? Хоч би пристать де, просушитись...

— Хіба я сама, Іване, не радніша скоріше спочити? Я б радніша була навіки спочити, щоб не чути сього і не бачити...

— Сідайте хоч скоріш! — змилосердився Іван. Стара ледве злізла на віз. Іван повернув коней, і не забарилися вони скритися в кальних городських улицах...

Чи ти чуєш, Петре, хто тебе питає? Чи ти бачиш, хто за сотню верстов, по дощу, по лихий годині, примчався до тебе, не спавши і не прилягавши й на часину, не з'ївши крихти хліба, з того безталанного часу, як тяжка звістка дійшла до її вуха?

Не чує Петро і не бачить нічого в своїй мишоловці. Ноги в його від біготні заболіли, заболіли руки, голова і груди. Виморений, мов після тяжкої роботи, як сніп, звалився він на ліжко... Спати? Ні, сон тікав від його, як від напасті: він щасливим закриває важкі вії, покійним застилає натовлені очі! А Петро не знав ні щастя, ні спокою. На його душу, наче кам'яна гора, навернули чорні думки, — мов гарячою сіркою пекли його серце, — залізними пальцями давили і переминали мозок. Очі налилися крив'ю, покосилися; лице пожовхло-почорніло, наче земля; від його і несло нею, холодною та непривітною, як буває під осінь. Волосся на голові дибом стало, а уста страшно та грізно кривилися. Що думав у той час Петро? — Нічого не думав — і все думав! Він віддався на волю своїм думкам, котрі, як голодні звірі, метали його на всі боки.

Вечір спускався на землю, як знайома повозка знову простувала до тюрми. Знову стара мати устала і мала була іти до брами, та часовий не пустив.

— Атваливай! атваливай, матушка! — крикнув він.

— Я до сина, — простогнала стара. — Ось бумага, що можна з ним бачитись.

— Сьогодні поздно. Завтра, матушка.

І заходив москаль, як та машина, коло воріт... раз-два! раз-два!

"Не піду ж я від тебе, лихе місце, що скрило мого сина... буду я тут цілу ніч білого світа виглядати, того щасливого часу дожидати, коли побачу тебе, мій сину, моя єдина дитино!" — не словами — сльозами промовила сама собі мати, — і пішла до візка.

Ніч далі та далі насувала; туман густішав та темнішав. Світилися огні по хатах, віддаючи крізь туман жовтими кружалами. Заблищали вікна у тюрмі, мов окате страховище сотню очей визвірило.

"Коли б я знала, моя дитино, котре то твоє віконечко, — я б з його цілу ніч очей не спускала!" — мовила стара, глянувши на тюрму.

Не чув і не бачив нічого того Петро Федорович. Він тепер навіть не бачив і жовтої плями, що кожную ніч стояла перед його очима; ні постелі, на котрій лежав; ні стін,

котрі, як вороги, обступили його. Серед темної хмари чорних думок почувався йому крик і лемент голодних та холодних людей; доносилася їх важка хрипотнява, їх гірке бідкання... Що то так страшно стогне, мов з-під землі подає голос, мов важка гора налягла на груди і не дає вільно дихати?.. Щось скрегоче, молиться, голосе... "Боже наш! Боже!.. Голубко моя! діточки мої! дрібні мої!.. Хто вас тепер годувати буде?.." Петро задумався і пригадав, як йому довелося раз восени проїздити шляхом, де строїлася залізниця. Ціла купа обірваного люду валялася попідтинню убогого села. Голодний, холодний, і недужий, перелазив з місця на місце, від одного тину до другого; цокотав від лихої трясці зубами, прохав у кожного палючими очима помочі — і, не діждавшись, зціпивши зуби, страшно стогнав, молився і востаннє викрикував найрідніші, наймиліші слова... Петрові — мов хто шилом шпигонував у серце, так воно у його болізно повернулося, защеміло, занило... Він схопився за груди рукою — і перекинувся від нестямки на другий бік.

І вчувається йому знову голосіння — тонке, тягуче: мов хто тоненьку пилочку вгородив у серце і зачав пиляти; то сюди, то туди повертаючи, — так щось безутішно голосило... Петро знову задумався — і пригадалася йому жінка, котру він колись давно, ще невеличким хлопчиком, всього одним-один раз бачив на віку... Молода, з висушеним нуждою та горем лицем, з глибоко запалими очима, в котрих недоля звила своє лихе гніздо, — стояла молодиця серед двору, ламала кістляві руки — і тужила, безперестанку тужила... Коло неї двоє маленьких діток божевільне заводили тонким плакучим заводом... За двором стояв чоловік — і, мов винуватий, похнюпившись, дивився у землю. То був староста. Він приніс молодиці звістку за чоловіка. Десять років, як його оддали в москалі; десять років, — довгих-предовгих, — вона його дожидала, виглядала, — поки староста не приніс звістки, що її Якова за віщось розстріляно!.. А дома ж він був такий тихий та обхідчастий!.. Молодиця голосила; діти лементували... У Петра в голові помутилося; під саме тім'я, мов хто гарячого жару насипав, пекло-палило... Він без тямки засовався на ліжку, зітхнув, заскреготав зубами... Димом і темнотою заслало йому очі; в ухах загуло-задзенчало. І довго-довго вчувався Петрові здалека гук-крик, убачалося темне курище, пекуче огнище... А це зразу — мов з-за хмари виткнулось сонце — і осіяло темнее поле. По йому вздовж і впоперек бігали коні; переходили люди; палили з гармат; стріляли з рушниць... Ось несамовито знялася на диби скалічена тринога коняка, захропла, гепнула на бік і налитими крів'ю очима глянула на людей, що повз неї неслися... Он — один чоловік захитався і стовбула з землею поздоровкався, — тремтить, підпливаючи крів'ю. Он — другий біля його, задравши голову вгору, падає нав-зніч, — все дедалі синіє та синіє, закриваючи очі... Он третій, вхопившись рукою за груди, щось шепче, припавши ниць до землі... Чи то поклони б'є? а чи прокльони шле?.. чи прощається з білим світом?.. Злякана коняка, згубивши хазяїна, несамовито скаче полем; з усього розгону наскочила копитом на його голову, — голова, мов горіхова лушпанина, тріснула — шепотіння затихло — коняка промчалася далі... А ось — сунуть люди рівними лавами... Іде лава на лаву, посилаючи одна другій олив'яні гостинці, дишучи огнем та димом... А

позаду — наче пекло клекоче: ревуть гармати... гуде та стогне земля... Що се?.. Війна? війна?.. За яке добро так зчепилися люди?.. за які вигоди сипнула одна на другу ся сила людей? За що б'ються?.. кого б'ють? Не помирилися царі за царства, вельможі за панства, пани за підпанства — і давай мірятись силою, хто більше згубить безневинних душ, хто розіллє більше людської неповинної крові... Немає серця — немає й жалю! Що їм до того, що в тій і другій стороні, по городах, селах, хуторах снують, мов тіні, старі батьки, матері, молоді жінки, малі діти, — ламають руки, побиваються, плачуть?! В того не стало сина; в тії — чоловіка, у тих — батька...

Омліло серце Петрове; уста шепчуть молитви і прокльони, прокльони й молитви. Піна — не піна — кривава смага криє запечені уста його; немов хто здавив за горло — захарчав він, застогнав... У голові все переплуталося, пішло колесом, наче після чаду та диму... Серце, — як не вискочить — тіпається, шпарко ганяє гарячу кров по жилах: б'є вона йому у виски, гамселить у тім'я... Петро Федорович зітхнув; ліг навзніч; притих, мов скаменів.

І знову йому сниться — не сниться, — чує він і бачить: на краю великого міста у кривобокій хатині сидять троє. Погляд у них сумний; лице замліле-заросле; одежа убога; тільки то очі й додають краси, — виблискують, як зірки зимньої ночі... Не ведуть вони розмови — веселої, довгої, гарячої; коли-не-коли вирветься, наче з-під землі, одрубне слово: "не можна так... то не життя!.. це гірше каторги!.." Вирветься-роздасться по хаті — і затихне... Здається: ці люди усе вже перебалакали; до всього дійшли; на все поєдналися... Посумувавши отак — піднялися спершу один, потім другий, третій, — вийшли з хати, мовчки. На перехресті стали. Глянули в вічі один одному; мовчки подали один одному руки — і розійшлися в різні сторони.

Петро ще дужче притих, затаїв у собі спертий дух, наче дослухався до чогось... "Це не життя!.. ні!.. яке наше життя?.. що це за життя?" — доноситься до його людський гук, наче реве люте море... Почули той гук високі палати, розкішні будинки — і затіпались від страху... Летить погоня за погонею з одного краю моря до другого; шукає бунтовиків, що сполохнули замлілі та закльовані людські душі... Куди ховатись? Навіщо ховатись? З чим ховатись? — Похапали, як курчат шуліка... Неприступні мури, чорні кам'яниці прийняли "бродяг" у свій захист... Чорне страховище, як кряк, закрутилося над їх головами... Де вони тепер? Куди їх заділи?.. Ніхто не скаже.- Пропали парості, та не пропав корінь. Настане час — виростуть нові парості; виростуть — і уразять! і прудка Петрова думка забігає вперед... Чи то садок видніє, чи город, чи поле?.. Високо поросло розкішне дерево вгору, укриваючи холодком зелену землю, на котрій, чіпляючись колосками за гілки, буяє розкішна рослина... На високих місцях серед зеленого гаю виглядають, наче з-за хмари сонечко, будиночки — білі, чисті та ясні... Кругом їх по садочках бігають дітки, бавляться веселими іграшками. Старі, дивлячись на дітей, і собі радіють; а голоси веселих пісень молоднечі, мов щебетання весняних пташок, разом з садовими пахощами, проймають усе повітря... Чиї ж то садки розкішні? чиє поле родюче? будинки веселі? Чиї?.. А сонце чиє?.. чия земля?.. Хіба воно не всім рівно світить і гріє? Хіба воно не для всіх однаково родить?.. Хіба не кожному

треба заховатись від холоду, від лихої негоди?..

Петро Федорович розкриває очі, підводиться... Червоний світ через вікно ллється на хату, освічує непривітні стіни, переписує візерунками чорну долівку, стрибає по йому, по його убогій постелі, а вгорі чорніє гострими кігтями вікно... Він зразу заплющив очі — і, як куль соломи, упав знову на ліжку... Задавлений плач, глухий болізнний клекіт у грудях вирвалися з одкритих, смагою спалених уст понеслися по хаті, бились об холодні стіни, слались по чорній долівці...

Як підбилось уже геть ясне сонце, упустили сердешну матір у двір. Пішла вона у смотрительську і, вся тіпаючись, подала бумагу.

— Привести! — гукнув смотритель і почав ходити по хаті.

Пройшло п'ять хвилин... Господи! які-то вони довгі для матері старої!.. Ось щось за шелест почувся на дворі... Немощна мати! одверни, закрий очі!.. Двері розчинилися — і в хату ускочив, озираючись на всі боки, Петро. На йому сіра сірячина, як на розбишці; він нею обгортується, мов ховається від кого. Лице — сухе і чорне — тремтить, ходором ходе; то на йому регіт малює свої смуги; то страх його кривить та корчить... Очі горять, неспокійно гасають; голова нечесана, закустрана.

— Сину мій! дитино моя! — угляdivши, скрикнула мати — і кинулась до Петра.

— Цсс... — ховаючи в сірячину голову, одказав він. — Чого ти? хто ти?..

— Хіба ти не пізнав мене, Петрусю? — запитала жалібно мати.

— Не кажи мені любих слів, — скрикнув він, визвірившись. — Чуєш?.. Чого ти прийшла сюди... Що та хочеш від мене?.. У мене усе забрали, все... Були в мене хороші думки, широкі надії... Нема тепер їх! Чуєш?.. Я по очах бачу, що ти добра людина. Ти нікому не скажеш, що я тобі зараз скажу?.. Кажи: не скажеш?.. Ні... ні... я бачу... По очах бачу, що ти не скажеш... Ти добра людина... Чуєш же?.. Слухай: були в мене батько та мати... Ти моєї матері не знаєш? ні?

— Хіба ти не пізнав мене, Петре? — з плачем вимовила мати.

— Ні-ні... не знаєш!.. Вона в мене добра, учила любити... Я послухав, а тепер і караюсь за те... Гляди ж, нікому не кажи, чому вона мене учила. То — страшне слово! Не кажи ж! А де мій батько? Ти не знаєш?

— Батько твій дома.

— Правда твоя... А що він робить?

— Мучиться не згірше, як і твоя мати, — плаче стара.

— Не нагадуй мені моєї матері; прошу тебе: не нагадуй! Я її любив колись... Що, як? що я сказав? любив?.. Кий біс!.. Я її не любив... Чуєш, не любив... Я мучив її... еге... мучив! Тепер се в моді... Чуєш?.. Тепер того немає... Тепер мука, одна мука... О, мамо, мамо!! — скрикнув Петро божевільним голосом і заривав на всю хату.

Не здержало старе матернє серце: упилося синовим горем — і... як сніп, повалилася мати додолу.

— Ге-е-е...еть! — скрикнув Петро, натягуючи на голову сірячину, і кинувся до порога.

— Виведіть його! — крикнув смотритель на москалів.

Двері розчинились — і Петро спрожого вибіг. За ним побігли два москалі, що привели його.

— Води! — скрикнув смотритель. — Води! помочи старій!

Принесли води, — збризнули, — ні волосиною не повела. Розняли ножом зціплені зуби, линули в рот води. Забулькотала вона у горлі, — стара похлинулася, здригнула — і розкрила очі.

— О-ох! — мов з-під землі, вирвалося з її груді. Ще раз збризнули на неї води, ще... Стара підвелася, сіла. Голова в неї, наче в п'яної, хиталася, не держалася на в'язах.

— Підведіть! — скомандував смотритель. Підвели стару, посадили на ступі. Вона притулила свою голову до холодної стіни й тяжко зітхала.

— Матушка! а, матушка! — обізвався молоденький москаль. — Напейтесь водицы.

— Ох... о-ох! — стогнала стара. — Сину мій... сину!.. — сльози градом котилися з очей.

— Водицы испейте, матушка! — умовляв москаль, підводячи кухоль до її рота. Стара сьорбнула, ледве ковтнула.

— Що ж мені тепер робити, бідній? Що мені казати, безталанній?.. — ламаючи руки, мовила вона безнадійно.

— Їдьте додому! — сказав смотритель. — Що ж вам тут робити? Ви бачились із сином? Бачили, який він... Ми його переведемо у больницу.

Стара затіпалася, облилася слізьми, устала — й ледве-ледве подибала до порога.

— Провести! — гукнув смотритель.

Молоденький москаль, що поїв водицею, підбіг, узяв стару під руку. Так разом вони вийшли й за браму.

— Эй, ты! как тебя зовут? — гукнув москаль на машталіра.

— І досі Іван. А що? — озвався той.

— Иди-ка, помоги довести старуху до места. Іван підійшов і взяв стару під другу руку.

— Не выдержала, бедная мать!

— Зомліли? — спитався Іван.

Довели стару до воза. Підняли, посадили.

— Що ж мені робити з нею? — питався Іван, дивлячися на стару, що, як закаменіла, сиділа на возі, не дивилась ні на що, мовчала.

— Вези, брат, домой, — одказав москаль.

— Куди ж ти її повезеш?

— Домой. Известно.

— Як же її повезеш таку за сотню верст? — безнадійно мовив Іван.

— Сотня верст! Да, брат, далеко!

— А-а, гірка моя та нещасна година, що я підрядивсь на сю путь! — скрикнув Іван, чухаючи голову.. Потім він зануздав коней, повернув повозку, сів і помалу поїхав назад. Постать старої, наче обрубок, колихалася то в той, то в другий бік. Молодий москаль стояв і проводив їх жалібним поглядом, аж поки повозка не окрилася з очей...

— Вот, брат, каковы бывают дела на свете! — промовив він до насупленого часового.

— Мати? — понуро спитався той.

— Мать! — зітхнувши, відказав москаль і скрився за браму.

А часовий знову, як та машина, заходив коло воріт. Раз-два! раз-два!..

Петро тільки ускочив у свою хату, зараз кинувся на постіль і прикрив подушкою голову. Він увесь тремтів, як у трясці, скорчувався й ховався під подушкою. Трохи переоголом, крадькома, висунув голову з-під подушки й почав дослухатись. З сусідньої хати, з-за стіни, виразно доносився до його чийсь важкий, журливий спів. Пісня гула, як сум тяжкий; тужила — як журба пекуча на всю тюрму... Плачем бриніла вона у вогкому хатньому повітрі. Петро зовсім розкрив голову, підвівся, сів. Мов привіт знайомого товариша, пісня звеселила його: він почав усміхатись, прояснятись. Він зразу пізнав і той голос, і ту пісню...

— Ага!.. ого!.. — радіючи, скрикнув Петро. — Товаришу щирій! і яким тебе побитом занесло сюди?.. От спасибі, так спасибі!.. Неждано, негадано. Ти кажеш: поїдемо гуляти по Дніпрові?.. Добре, поїдемо!..

Петро схопився; заплескав у долоньки, забігав по хаті.

— Поїдемо! поїдемо!.. Тільки от що: тепер Дніпро такий сердитий, а в тебе човен хисткий... Одначе, не біда! Я прив'яжу себе, щоб не хитатись.

Петро кинувся до постелі, ухопив простиню у руки... Де-е-р-ер! так і розпанахав уподовж, видравши стьожку завширшки в долоню.

— До чого б тільки прив'язатись?.. Ага! Ось досі! дошки...

Руки у Петра трусилися. Миттю він закинув стьожку за стовпчик кроваті, миттю обкрутив кругом шії.

— Саме добре! тепер гаразд!.. Одчалюй тепер!.. одпихай, брате!..

І він вагою усього тіла наліг на стьожку, падаючи на коліна... Світ у вічню закрутився, потемнів; обличчя синіло; голова нижче та нижче спускалася... Хвилина... друга... третя... Промінь ясного сонця стрілою промчавсь крізь вікно й упав якраз Петрові у вухо. Голова його ще нижче опустилася; лице налилося крив'ю; очі витріщились... а промінь загравав-застрибав на його нечесаній голові. Він мов стукотав у неї, будив його... Шкода! Незабаром налетіла сиза хмара і вкрила блискуче сонце. Сумні померки розіслалися навкруги, — усе похмуріло, затихло... Тільки з другої хати доносилося сумна, журлива пісня... Аж ось вона піднялась угору, забриніла, і — замерла... Холодно й пусто стало. Туловище Петрове божевільне дивилося мертвими очима на чорну долівку — та нічого вже не бачило.

Через три дні, надвечір, виїздив з тюремного двору візок, на котрому вивозили гній і всяку нечистоту. Тепер на йому лежало щось прикрите сірою рядниною; а триногу кобилу поганяв, ззаду ідучи, кривоногий сторож.

То везли шматоване Петрове тіло ховати. Кобила дотягла до кладовища й стала. Між кладовищем і шляхом, коло окопу, чорніла неглибока яма; а на окопі сиділи два грабарі — один чорнявий, другий білявий, і мовчки курили люльки. Коли повозка

наблизилася, вони разом устали й узялися за лопати.

— Що воно таке, скажіть на милість божу? — спитав білявий у сторожа.

— А бог його знає.

— Старе чи молоде?

— Панич, — одказав сторож.

— Панич?! — дивуючись, скрикнули грабарі.

— Що ж він зробив таке, що його заперли? — спитав чорнявий.

— А хто його знає. Нічого не зробив; писав щось таке...

Грабарі стали, задумалися.

— Отак, Пилипе, — вимовив білявий до чорнявого, — і вчися — лихо, і не вчися — лихо!

Узяли труну з воза, спустили в яму й закидали землею.

— Царство йому небесне! — сказав Пилип, закінчивши роботу. — Може, він і добрий чоловік був...

— Тю-тю! — відказав сторож. — Яке йому царство небесне — коли повісився?

— Лиха вже його година вішала, а не сам собою! — зарішив білявий.

І, закинувши лопати на плечі, пішли грабарі позаду воза, попихкуючи люльками.

Сонце сіло. Землю обняла тиха ніч. Небо розгорнуло намет свій — синій, широкий, глибокий. Зорі, мов малі діти, видивлялися з його своїми блискучими очима. Місяць плив по небу, розливаючи білуватий світ, котрий мішався з вечірніми померками. Безжурно він дивився на гори, долини, на втихаюче місто. Байдуже йому, що робилося тут, на сій землі, — холодним оком зорив він усюди... Що йому за діло, що край кладовища чорніла свіжою землею свіжа могила? Та й кому яке діло до того?!

Ось на широкому майдані, з-за церковної тіні, виткнулось чотири людських постаті. На декотрих жовтіли на головах солом'яні брилі, на других чорніли високі циліндри. У одного довга одежа спускалася до самих ніг; широкі рукави майтолали сюди й туди, — тоді як на других були якісь коротенькі куцини. Видно було, що між трьома панями замішався піп. Тихо вони посували вперед: жарти та регіт не сходили з язиків.

— А ви чули новину? — спитав піп.

— Яку?

— Мої товариші піймалися у тюрму.

— Дивно, що твої товариші в тюрмі, а ти й досі ні! — проказав, жартуючи, чийсь товстий голос.

— А справді дивно! — зареготався піп. — Їй-богу, правду кажу; якби довше був постояв з ними на квартирі, то певне і сам би був там... Одного позавчора зловили; веселий, знай співає! Мабуть, чує свою скору погибель. А другий четвертого дня повісився. Дурний! Коли вже наважився вмирати, то так би й вмирав. От би і мені перепало рублів зо три на похороні. Було б а пулечку! то наш кривоногий сторож сам і ховав, і поминав.

Отак розказував молодий тюремщицький батюшка, отець Григорій і Попенко, заливаючись веселим реготом.

Тут саме вони дійшли до краю майдану й стали проти улиці.

— А що ж, може, пом'янемо товариша?..— спитав товстий голос.— Ще поки спати, — одну можна збити.

— Та кажу ж, не заробив на похороні!— зареготався батюшка.— Ні, пора спочивати; на завтра служба... — І він позіхнув на все горло.

— На добраніч! підү ще правило читати, — сказав, прощаючись з своїм новим товариством — записними картюжниками, — і повагом поплівся улицею.

Чи спала ж то ту ніч Телепнева мати? І що снилося старій людині?.. Вона уже добралася додому; горює разом з батьком (котрого скинули з місця) по своєму безталанному Петрусеві. Сумуючи, шепчуть вони таємно обое: "Лихі люди! лихе товариство!".

Добиралося за північ. Місто спало; огні потухли. У одному тільки здоровенному будинку, посеред міста, світло не вгасало і досі. У великій, розкішно убраній килимами хаті, зігнувшись над столом, сидів товариш прокурора Шестірний і, розбираючи Телепневі бумажки, писав. Коли на яку годину одривався він від писання, щоб передихнути, одкидаючись на спинку стула й зажмурюючи очі, то перед ним одно за одним носились — ордена, вище місце... й усміхалося, граючи очима, молоде личенько багачки-жінки... Шестірний і собі усміхався, вилискував своїми тонкими зубами, і, забуваючи про неміч, мерщій хапався за перо, і писав-писав... аж перо рипіло-гарчало...

А в тюрмі — одно тужила, одно голосила сумна Жукова пісня...

(1875)